

Onderzoeksrapport

Omgang met mensen die zich soeverein verklaren

Ervaringen, wijsheden, dilemma's en
behoeften van lokale ambtenaren en
professionals

Colofon

Juni 2024

Dr. Kim Geurtjens

Sven van den Hurk

Charlot Lugtigheid

Dr. Suzanne Bouma

Dr. Désiré Palmén

Dr. Julien van Ostaaijen

© 2024

Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht – Avans Hogeschool

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord

Dit rapport is het resultaat van een praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek dat in de periode maart tot en met juni 2024 is uitgevoerd door onderzoekers van het Avans Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht. Zo divers als de 'doelgroep' van mensen die zichzelf soeverein verklaren is, zo divers is ook de groep onderzoekers die samen aan dit onderzoek heeft mogen werken. De betrokkenheid van onderzoekers die vanuit verschillende relevante invalshoeken (zorg, sociaal welzijn en veiligheid) naar dit thema heeft gekeken draagt – zo hopen wij – bij aan een brede blik op het fenomeen en de omgang met soevereinen.

Deze eerste verkenning had niet plaats kunnen vinden zonder de professionals die middels hun deelname aan interviews aan dit onderzoek hebben bijgedragen. Daarom willen we hen hier als eerste bedanken voor de interessante en open gesprekken die we met hen hebben mogen voeren. Daarnaast willen we de opdrachtgever van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties bedanken voor het prettige contact tijdens het uitvoeren van het onderzoek. Tot slot bedanken we de leden van de begeleidingscommissie voor de waardevolle feedback gedurende het onderzoek.

Wij hopen allereerst dat de kennis, ervaringen en wijsheden in dit rapport de dagdagelijkse praktijk op korte termijn ten goede mag komen. Daarnaast hopen we dat het rapport inzicht biedt in de dilemma's en behoeften die op dit moment nog bij lokale ambtenaren en professionals leven. Hier zullen in de (nabije) toekomst oplossingen voor moeten worden gevonden als we gezamenlijk de omgang met mensen die zich soeverein verklaren willen verbeteren.

Dr. Kim Geurtjens
Sven van den Hurk
Charlot Lugtigheid
Dr. Suzanne Bouma
Dr. Désiré Palmen
Dr. Julien van Ostaaijen

's-Hertogenbosch, juni 2024

Samenvatting

Inleiding en opzet

Mensen die zich soeverein verklaren trekken de legitimiteit van de Nederlandse overheid en instituties in twijfel. In essentie beschouwen zij wetten als contracten die niet op hen van toepassing zijn omdat zij hier niet expliciet mee hebben ingestemd. Het aanhangen van het gedachtegoed hoeft niet problematisch te zijn, maar gedragingen voortkomend uit het gedachtegoed kunnen wel leiden tot problemen op diverse leefgebieden.

Het doel van dit onderzoek is om reeds opgedane ervaringen bij lokale ambtenaren en professionals over de omgang met mensen die zich soeverein verklaren (hierna: soevereinen) te inventariseren ten behoeve van bredere kennisdeling. In het onderzoek staat centraal op welke manier lokale ambtenaren en professionals op dit moment omgaan met soevereinen. Welke ervaringen en wijsheden hebben zij daarin opgedaan? En welke knelpunten en dilemma's zijn zij daarin tegengekomen? Welke behoeften aan ondersteuning hebben zij?

Om een antwoord op deze vragen te formuleren hebben we een korte literatuurstudie en mediascan uitgevoerd en vervolgens vijftien (groeps)interviews met in totaal 26 respondenten gehouden die ervaring hebben in de omgang met soevereinen.

Bevindingen

De ambtenaren en professionals die wij voor dit onderzoek hebben gesproken gaan op dit moment niet op een eenduidige manier om met soevereinen. Zij vinden het lastig deze groep te definiëren en aan te geven wanneer gedrag dat uit het soevereine gedachtegoed voortkomt problematisch wordt. Dit heeft vooral te maken met het diverse en diffuse karakter van de doelgroep. Over het algemeen wordt gesteld dat het gedrag voortkomend uit het gedachtegoed problematisch wordt wanneer soevereinen zich niet meer aan geldende wet- en regelgeving houden.

Wijsheden

De door ons gesproken ambtenaren en professionals benadrukken het belang van laagdrempelig contact en open gesprekken. Tijdens de omgang met soevereinen is het van belang om niet in discussie te gaan over het gedachtegoed. Probeer te luisteren naar de persoon in kwestie en door te vragen naar zijn of haar grieven en ervaren wantrouwen ten opzichte van de overheid. Probeer waar mogelijk het vertrouwen in de overheid te herstellen door je als transparante en betrouwbare partner op te stellen bij hulp- of ondersteuningsvragen. Tegelijkertijd is het van belang in het achterhoofd te houden dat een deel van de soevereinen geweldsbereid kunnen zijn. Bereid de omgang met soevereinen daarom goed voor, stel duidelijke grenzen en neem eventuele voorzorgsmaatregelen, bijvoorbeeld om het risico op doxing te minimaliseren.

Knelpunten

In hun omgang met soevereinen komen lokale ambtenaren en professionals diverse knelpunten tegen. Zo wijzen zij op het inherente wantrouwen van soevereinen ten aanzien van de overheid en het feit dat zij als overheidsprofessionals daarom zelf ook worden gezien als vijand of onderdeel van het probleem. Dit beeld kan de omgang zeer belemmeren en sommige soevereinen zijn om deze redenen überhaupt niet bereid om in gesprek te gaan. Daarnaast kunnen eventuele veiligheidsrisico's onderschat worden wanneer professionals niet gewend zijn om met een doelgroep te werken die een dusdanig wantrouwend en vijandig beeld heeft van de overheid. De soevereine beweging betreft een diverse en diffuse doelgroep. Soevereinen variëren van personen die zoveel mogelijk zelfvoorzienend willen zijn tot mensen die bereid zijn geweld te gebruiken om de overheid omver te werpen. Dit maakt het lastig om een eenduidige visie en (praktische) definitie te hanteren, op basis waarvan

beleid en handelingsperspectief geformuleerd worden. Diverse overheids- en netwerkpartners hebben een potentiële rol in het signaleren, voorkomen en tegengaan van problematische gedragingen resulterend uit het soevereine gedachtegoed. Op dit moment is echter geen overzicht van al die partners, hun (wettelijke) taak en bevoegdheden. Mede hierdoor heerst er ook veel onduidelijkheid over de mogelijkheid tot informatiedeling. Volgens ambtenaren en professionals is er nu slechts zich op het 'topje van de ijsberg' waarbij vooral sprake is van complexe problematiek.

Dilemma's

Bovenstaande knelpunten kunnen diverse ethische en praktische dilemma's tot gevolg hebben. Zo wordt in relatie tot de informatiedeling opgemerkt dat privacy een groot goed is en men niet onnodig wil ingrijpen in de privésfeer van burgers. Tegelijkertijd heeft men zorgen dat eerdere signalen – onafhankelijk van elkaar bezien wellicht weinig relevant maar samengenomen een reden tot zorg – niet serieus genomen worden waardoor problematiek verslechtert of zelfs escaleert. Een ander dilemma betreft het werken in bestaande systemen en processen versus het leveren van maatwerk. Professionals wijzen erop dat werkzaamheden binnen of in opdracht van overheidsinstanties vaak gebonden zijn aan vooraf bepaalde budgetten, tijdsindicaties, processen en prioritering, terwijl de omgang met soevereinen juist vraagt om maatwerk en flexibiliteit. Professionals zijn geholpen met rugdekking uit de eigen organisatie om een vertrouwensrelatie op te bouwen en hulpvragen snel en adequaat op te kunnen lossen. Daarnaast worstelen professionals soms met het nemen van ingrijpende maatregelen zoals uithuiszettingen of uithuisplaatsingen van kinderen. Wanneer hier al 'aan de voorkant' is geprobeerd te investeren in een vertrouwensrelatie, kan deze relatie teniet worden gedaan door het formaliseren van een aanpak of nemen van ingrijpende maatregelen. Hoewel deze maatregelen soms nodig zijn, kan de betreffende soeverein in die gevallen juist ook versterkt worden in zijn of haar vijandige beeld van de overheid. Tijdens gesprekken met soevereinen is het soms lastig – verbaal en non-verbaal – een goede balans te vinden tussen het faciliteren van het open gesprek en wederzijds vertrouwen enerzijds en het wekken van onbedoelde verwachtingen anderzijds. Tot slot wordt nog het dilemma genoemd hoe om te gaan met medewerkers in de eigen organisatie die het soevereine gedachtegoed aanhangen en wanneer gedragingen die hieruit voortvloeien onverenigbaar zijn met een juiste en integere taakuitvoering.

Ondersteuningsbehoefte

Lokale ambtenaren en professionals geven aan uiteenlopende ondersteuningsvragen te hebben. Zo zou men graag eenduidig beleid en coördinatie vanuit de Rijksoverheid zien dat gericht is op de diversiteit binnen de doelgroep soevereinen. Een stakeholdersanalyse zou meer inzicht kunnen bieden in de betrokken instanties en professionals, hun wettelijke taak en bevoegdheden. Daarnaast zou er kunnen worden verkend of er andere dan reguliere overheidspartners zijn die een rol zouden kunnen spelen in de preventieve sfeer. Veel professionals hebben bovendien behoefte aan een helder (juridisch) kader om in de repressieve en preventieve sfeer informatie te kunnen delen tussen interne afdelingen en met andere overheidsinstanties. Ook worden extra capaciteit of financiële mogelijkheden genoemd zodat huidige experts bij grotere gemeenten ook kunnen worden ingezet bij kleinere gemeenten. Het idee hierachter is dat kennis en ervaring breder uitgewisseld kunnen worden zodat ook beter kan worden voorzien in de informatiebehoefte van kleinere gemeenten. Tot slot wordt er nog gewezen op het belang van het aanpakken van aanjagers door de politie en het Openbaar Ministerie.

Aanbevelingen

1) Faciliteer als ministerie van BZK een lerend netwerk van lokale professionals die zich bezighouden met soevereinen.

Er wordt op lokaal niveau al veel gedaan met betrekking tot het bundelen van inzichten soevereinen en hoe met deze groep om te gaan. Dit leidt continu tot nieuwe inzichten, kennis en ervaringen. Het huidige onderzoek heeft geprobeerd enkele eerste inzichten in de omgang met soevereinen breed beschikbaar te maken, maar het is nog beter om de professionals *zelf* beter met elkaar in verbinding te brengen. Inventariseer hierbij ook of er eventueel ook andere dan de reguliere partijen zijn die een mogelijke rol kunnen spelen en betrek hen bij deze kennisuitwisseling.

2) Zorg als ministerie van BZK voor een heldere positionering van het thema soevereinen binnen de (landelijke) overheid.

Zorg dat het onderwerp soevereinen een duidelijkere positie krijgt binnen het bredere (landelijke) beleid in relatie tot andere (sociaal-maatschappelijke) thema's zoals maatschappelijke onrust en polarisatie. Er lijkt namelijk en brede voedingsbodem in de samenleving te bestaan voor wantrouwen tegen de overheid en als mogelijk gevolg hiervan het omarmen van anti-institutioneel of soeverein gedachtegoed. De door ons gesproken ambtenaren en professionals begrijpen dat een stugge overheid ertoe kan leiden dat mensen ontevreden raken of in toenemende mate wantrouwend worden ten aanzien van de overheid. Investeer daarom in meer reflectie bij overheidsmedewerkers over hoe hun handelen ingrijpt in het leven van burgers – in dit geval soevereinen – en heb oog voor het belang van maatwerk. Op deze manier ontstaat hopelijk eenduidiger beleid waarin het herstellen van vertrouwen tussen burger en overheid centraal staat.

3) Coördineer als ministerie van BZK het beleid samen met andere verantwoordelijke ministeries en beschouw het thema soevereinen niet enkel als een veiligheidsvraagstuk.

Momenteel wordt het thema soevereinen vooral vanuit het veiligheidsperspectief benaderd terwijl er veel zorgen bestaan over (mogelijke) problematiek op andere leefgebieden (zoals zorg, welzijn en schulden). Investeer in toekomstig onderzoek dat inzichtelijk maakt (1) welke partners er een rol hebben bij het thema soevereinen (2) op basis van welke wettelijke taak, (3) welke bevoegdheden of ondersteunings- en interventiemogelijkheden zij hebben, (4) op welk leefgebied en in welk stadium van omgang met soevereinen. Stel per professional concrete handelingsperspectieven beschikbaar, waarbij er aandacht is voor het signaleren en laagdrempelig ondersteunen en preventief interveniëren. Verbind tot slot preventie met repressie: pak aanjagers met het gedachtegoed als verdienmodel aan, maar zorg er tegelijkertijd voor dat hun boodschap minder goed resoneert bij (een grote groep) burgers.

Tot besluit

Hoewel er op lokaal niveau al veel ervaring en kennis wordt opgedaan, blijven lokale professionals zoeken naar de beste omgang met mensen die zich soeverein verklaren. Deze doelgroep is zeer divers en diffuus en de aanpak van diverse crises en schandalen in recente jaren – met name de aanpak van de coronacrisis – lijkt een katalysator te zijn geweest voor een groeiende soevereine beweging. Het aanhangen van het soevereine gedachtegoed hoeft overigens niet problematisch te zijn. Gedragingen voortkomend uit het gedachtegoed kunnen wel leiden tot problemen op verschillende leefgebieden. De bevindingen uit dit onderzoek laten zien dat de overheid vooralsnog niet is ingericht op het gezamenlijk benaderen en oplossen van deze problemen. Een belangrijke les is om op individueel vlak met soevereinen goed professioneel contact te krijgen en onderhouden. Wees daarbij als overheidsprofessional een betrouwbare partner. Wijs niet alleen met de vinger maar probeer de onderliggende grieven te begrijpen zonder het soevereine gedachtegoed te normaliseren.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	8
1.1	Aanleiding	8
1.2	Doel en onderzoeksvragen	9
1.3	Afbakening en methodologie	9
1.4	Leeswijzer	12
2	Soevereinen in de literatuur en de media	13
2.1	Het soevereine gedachtegoed in het buitenland	13
2.2	Het soevereine gedachtegoed binnen het bredere anti-institutionele gedachtegoed in Nederland	14
2.3	Verschillende categorieën soevereinen en hun uitingsvormen	15
2.4	Omvang en samenstelling van de soevereine beweging	17
2.5	Voedingsbodem en rol van de overheid	19
2.6	Consequenties van uitingsvormen en omgang met de overheid	21
2.7	Zicht op handelingsperspectieven	24
3	Percepties ten aanzien van het fenomeen	27
3.1	Definities	27
3.2	Signalen en omvang	28
3.3	Breder anti-institutioneel gedachtegoed	29
4	Ervaringen in de omgang met soevereinen	31
4.1	Uitingsvormen	31
4.2	Het moment van omgang met soevereinen – beleidsmatig	32
4.3	Het moment van omgang met soevereinen – in de praktijk	34
4.4	Vorbereiding van gesprekken en voorzorgsmaatregelen	37
5	Wijsheden, knelpunten, dilemma's en ondersteuningsvraagstukken	39
5.1	Wijsheden	39
5.2	Knelpunten	40
5.3	Dilemma's	43
5.4	Ondersteuningsvraagstukken	44
6	Conclusies en aanbevelingen	47
6.1	Beantwoording van de onderzoeksvragen	47
6.2	Aanbevelingen	51
6.3	Beperkingen en toekomstig onderzoek	53
6.4	Tot besluit	53
7	Bijlagen	55
8	Geraadpleegde literatuur	59

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Sinds de coronapandemie verklaart een groeiende groep Nederlanders zich soeverein (Van Buuren, 2023). Het soevereine gedachtegoed is echter niet nieuw en kent aanhangers in diverse landen, waaronder onze buurlanden Duitsland en België (AIVD, 2023b, p.19). Het aantal mensen dat zich in Nederland soeverein verklaart wordt geschat op enkele tienduizenden en verwacht wordt dat dit aantal zal toenemen (NCTV, AIVD & Nationale Politie, 2024). Mensen die zich soeverein verklaren trekken de legitimiteit van de Nederlandse overheid en instituties in twijfel en stellen zich wantrouwend op tegenover de media en wetenschap (AIVD, 2023b). Op basis van een alternatieve uitleg van de rechtsgeschiedenis beschouwen zij wetten in essentie als contracten die niet op hen van toepassing zijn omdat zij hier niet expliciet mee hebben ingestemd (AIVD, 2023b, p. 18; NCTV et al., 2024, p.5). De wens naar een onafhankelijk(er) bestaan van de overheid ontstaat bij mensen die zich soeverein verklaren veelal als gevolg van persoonlijke grieven, slechte ervaringen met overheidsinstanties en/of een algemeen wantrouwen ten aanzien van de overheid (NCTV et al., 2024). Er worden binnen het soevereine gedachtegoed grofweg drie categorieën onderscheiden, te weten (1) soevereinen of autonomen die een verandering binnen het systeem voorstaan en met name zo onafhankelijk en zelfvoorzienend mogelijk willen zijn, (2) soevereinen die de legitimiteit en geldigheid van het huidige systeem ontkennen en zich daaraan onttrekken, en (3) soevereinen die zich actief verzetten tegen het huidige systeem, al dan niet met geweld. Een deel van deze laatste groep ziet een gewelddadige strijd met de overheid als onvermijdelijk (NCTV et al., 2024, p.14-17). In deze rapportage zal in algemene zin worden verwezen naar 'sovereinen', al is het belangrijk hier op te merken dat soevereinen geen homogene groep zijn.¹

In beginsel is het hebben van kritiek op de overheid of in enige mate afzonderen van de reguliere samenleving niet problematisch. Sterker nog, een liberale democratie is gebaat bij andersdenkenden en een bepaalde mate van polarisatie (Campbell, 2016; Carlin et al., 2015). Wanneer dit echter op grote schaal gebeurt, kan dit ondermijnende gevolgen hebben voor de democratische rechtsorde,² zeker wanneer dit gepaard gaat met de bereidheid tot geweld (AIVD, 2023a). Daarnaast kunnen burgers door het aanhangen en uitdragen van het soevereine gedachtegoed problemen voor zichzelf of anderen creëren op verschillende leefgebieden. Denk hierbij aan financiële problemen wegens het niet betalen van belastingen, kinderen onttrekken aan de leerplicht door hen van school te houden en van leeftijdsgenootjes af te zonderen, geen aanspraak willen maken op gemeentelijke voorzieningen waardoor jeugdhulp voor kinderen niet ingezet kan worden of het intimideren of bedreigen van politie, hulpverleners en bestuurders. Daarnaast ontvangen overheidsinstanties, waaronder de Hoge Raad, de Belastingdienst, lokale belastingkantoren en de politie diverse (pseudo-juridische) brieven. Ook gemeenten ontvangen dergelijke brieven, waarin soevereinen bijvoorbeeld de 'machtiging' van de gemeente om hen te besturen eenzijdig opzeggen (ANNE, 2024). Tot slot zijn er soevereinen die hun stempas terugsturen, of per brief of fysiek in het gemeentehuis verzoeken dan wel eisen om uit Basis Registratie Personen (BRP) uitgeschreven te worden.

¹ Wanneer het specifiek over aspecten gaat die meer op het autonome (zelfvoorzienende) deel van de doelgroep betrekking hebben, of juist op de doelgroep die geweldsbereidheid toont, zal dit als zodanig worden benoemd. Door de doelgroep zelf wordt wel eens onderscheid gemaakt op basis van de kleur inkt waarmee brieven worden ondertekend (blauw voor autonomen, rood voor soevereinen). Daarnaast zijn er verschillen in hoe soevereinen zichzelf definiëren versus hoe professionals dat zouden doen. Soevereinen zijn dus zeker geen homogene groep. De complexiteit van het fenomeen wordt in hoofdstuk twee vanuit de literatuur en media en in hoofdstuk drie vanuit de interviews beschreven.

² Bijvoorbeeld wanneer een dusdanig grote groep zich afkeert van het huidige systeem en de samenleving – door de stempassen terug te sturen en niet te gaan stemmen, door zich uit te schrijven bij gemeenten, door pasgeborenen niet op te geven bij de gemeente, op die manier van de radar te verdwijnen en anderen aanmoedigen dit ook te doen – dat de overheid het zicht op en de relatie met haar burgers verliest.

Het is voor lokale ambtenaren en professionals zoals beleidsadviseurs en -medewerkers, sociaal welzijnswerkers, handhavers of politieagenten niet altijd duidelijk of zij mogelijk te maken hebben met soevereinen,³ en zo ja, hoe zij het beste met deze mensen kunnen omgaan. Er is immers nog relatief weinig praktische kennis en ervaring beschikbaar over het soevereine gedachtegoed, de bijbehorende uitingsvormen, en hoe hier het beste mee om te gaan. Een van de gevolgen hiervan is dat het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (hierna het Ministerie van BZK) een groeiend aantal hulp- en ondersteuningsvragen van gemeenten en andere (lokale) professionals heeft ontvangen over hoe om te gaan met soevereinen. Het Ministerie van BZK heeft onder meer daarop besloten een kortdurend onderzoek naar ervaringen, kennis en handelingsperspectieven te laten uitvoeren.

1.2 Doel en onderzoeksvragen

Gezien de diversiteit aan (mogelijke) problemen die zich op verschillende leefgebieden van soevereinen kunnen manifesteren, heeft een breed palet aan professionals momenteel of in de toekomst met hen te maken. Het centrale doel van dit onderzoek is, in de woorden van het Ministerie van BZK, om *“reeds opgedane kennis en ervaringen bij (lokale) professionals te benutten voor het ondersteuningsaanbod voor lokaal bestuur en professionals”*.

De onderzoeksvragen die voor het onderzoek zijn geformuleerd, luiden als volgt:

- *Op welke manier gaan ambtenaren en professionals op dit moment om met mensen die zich soeverein verklaren?*
- *Hebben ze hierop al concreet handelingsperspectief ontwikkeld?*
- *Welke praktische wijsheid hebben ze hierbij opgedaan?*
- *Welke knelpunten en dilemma's komen ze tegen?*
- *Welke behoeften aan ondersteuning hebben de ambtenaren en professionals?*

1.3 Afbakening en methodologie

Allereerst moet worden opgemerkt dat er diverse categorieën en stromingen bestaan binnen het soevereine gedachtegoed (zie paragraaf 2.3). Dit maakt het lastig om vooraf een eenduidige definitie van soevereinen te hanteren – zowel in theorie als voor de professionals in de praktijk. Identificeert iemand zich bijvoorbeeld zelf als soeverein of wordt deze persoon zo aangemerkt door een professional? In dit onderzoek houden we er rekening mee dat beide situaties kunnen voorkomen en vragen we altijd naar de praktische definitie die professionals hanteren.

Het accent van dit onderzoek ligt, zoals gevraagd door het ministerie van BZK, op de volgende thema's:

- *Welzijn, zorg en onderwijs*: er zijn meerdere signalen dat sommige soevereinen hun kinderen van school af halen en leerplichtambtenaren, kindbescherming en jeugdzorg buiten de deur houden. Daarnaast zijn er zorgen dat mensen financieel of anderszins worden uitgebuit. Dit betreft vaak mensen die sociaaleconomisch of op andere wijze kwetsbaar zijn;
- *Ondermijning van de democratische rechtsstaat*: het soevereine gedachtegoed tast het vertrouwen aan in instituties en gezagsdragers van de overheid. Het ontmoedigt mensen om te stemmen of anderszins hun burgerschapsrechten uit te oefenen;
- *Wetsovertreding en veiligheid*: het narratief kan rechtvaardiging bieden voor wetsovertreding of zelfs voor geweld. Denk hierbij aan bedreigingen van burgemeesters. De AIVD en de NCTV betitelen bepaalde onderdelen van het soevereine narratief als extremistisch.

³ Bijvoorbeeld: zijn het mensen die zich daadwerkelijk als soeverein identificeren of niet, die binnen de definitie van het NCTV et al. (2024) vallen of niet, en waaraan kan men ze in de praktijk herkennen.

Literatuurstudie en media-scan

In dit onderzoek is ervoor gekozen om te starten met een beperkte literatuurstudie en media-scan. Het doel van deze literatuurstudie en media-scan is om aan de hand van zowel wetenschappelijke inzichten als actualiteiten de complexiteit van het fenomeen te schetsen en input te leveren voor de afbakening van de interviews. Ten aanzien van de internationale literatuur is gezocht naar het kernbegrip *sovereign citizens*. Voor wat betreft de Nederlandse context is gezocht naar literatuur over de bredere context van het anti-institutionele gedachtegoed, naar specifieke literatuur over soevereinen (definitie, omvang, stromingen, uitingvormen en consequenties) en naar reeds bestaande handelingsperspectieven op de thema's polarisatie, radicalisering en extremisme die ter inspiratie kunnen dienen voor de omgang met soevereinen.

De media-scan is uitgevoerd op basis van (online) krantenartikelen in de NexisUni databank. De zoekopdracht betrof artikelen naar "autonomen" OR "soevereinen" van 01-01-2018 tot en met 31-12-2023. Uit deze eerste verkenning blijkt dat er van 2018 tot en met 2022 in totaal 60 artikelen over dit thema werden geschreven,⁴ waar dat in 2023 in totaal 327 artikelen betrof. Ondanks dat gecorrigeerd is voor dubbele artikelen, gaat het bij de 327 artikelen uit 2023 vaak om soortgelijke berichtgeving.⁵ Deze krantenartikelen zijn door middel van het kwalitatieve analyseprogramma Atlas.ti aan de hand van een basale codelijst gecodeerd en geanalyseerd.⁶ Ook is in deze krantenberichten gezocht naar gemeenten die genoemd werden en mogelijk relevant waren om voor deelname aan de interviews te benaderen.

Selectie van respondenten

Het zwaartepunt van het onderzoek ligt bij het voeren en analyseren van vijftien (groeps)interviews. Via oriënterende gesprekken met diverse gemeenteambtenaren, de media-scan en via contacten van de reeds gesproken respondenten (sneeuwbalmethode) is gezocht naar professionals van gemeenten, zorg- en veiligheidshuizen en politiefunctionarissen die in het verleden al te maken hebben gehad met soevereinen. Er is vervolgens bij de selectie van respondenten zoveel mogelijk rekening gehouden met landelijke spreiding, functiegroepen en diversiteit aan inhoudelijke expertise.

Gezien de (potentiële) problemen op diverse leefgebieden van soevereinen zijn er mogelijk ook verschillende interne afdelingen van gemeenten die zich bezighouden met dit thema. Bij het verzoek tot een interview is telkens gevraagd of de betreffende contactpersoon in zijn of haar werkveld nog interne dan wel externe collega's met ervaringen in de omgang met soevereinen bij het interview kan betrekken. Op deze manier is geprobeerd over interne afdelings- of externe organisatiegrenzen heen ervaringen van professionals te verzamelen en professionals ook met elkaar te laten reflecteren op hun ervaringen. Dit is deels gelukt. Ondanks het feit dat is gezocht naar lokale organisaties en professionals met ervaringen in de omgang met soevereinen, bleek het lastig om meerdere respondenten bij een interview te betrekken. Zo gaven veel respondenten aan dat zij vanuit hun organisatie gezien hun taakaccent op polarisatie, radicalisering of extremisme vooral degene waren die als eerste aanspreekpunt of expert fungeerden, dat er vanuit beleid of uitvoering verder niemand kennis had van het onderwerp, of dat zij simpelweg niet wisten of er meer collega's in de organisatie of bij een partnerorganisatie waren die zich (al dan niet bewust) met soevereinen bezighielden. In

⁴ In 2018 ging dit om 7 artikelen, in 2019 om 12 artikelen, in 2020 om 8 artikelen, in 2021 om 17 artikelen en in 2022 om 16 artikelen. Deze artikelen hadden betrekking op buitenlandse groeperingen en op demonstraties en protesten van autonomen in Nederland. Soms betrof dit reflecties op demonstraties uit verleden, bijvoorbeeld tegen kernenergie in Borssele en de krakersrellen tijdens de kroning van koningin Beatrix. De actuele demonstraties hadden betrekking op de beperkte reikwijdte van het kinderpardon, dierslachterijen en de 'veryupping' van volksbuurten in grote steden.

⁵ Zo zijn bijvoorbeeld naar aanleiding van de rapportage 'Anti-institutioneel extremisme in Nederland' van de AIVD uit 2023 verschillende krantenartikelen in diverse landelijke en regionale kranten verschenen met grotendeels dezelfde strekking.

⁶ Zie bijlage 1.

andere gevallen was er wel een interview met meerdere professionals gepland, maar konden vanwege andere afspraken uiteindelijk niet alle respondenten aansluiten. In positieve zin moet worden opgemerkt dat een aantal respondenten die we in één-op-één interviews hebben gesproken vanuit hun functie en expertise zicht hadden op bredere (regionale) ontwikkelingen dan enkel die binnen hun eigen gemeente of organisatie. Voor een geanonimiseerd overzicht van de respondenten en organisaties, zie tabel 1.

Tabel 1: Overzicht van respondenten

#	Organisatie(s)	Functie(s)	Inhoudelijk besproken thema's	Aantal respondenten	Regio
1	LSE / NCTV / Onafhankelijk	Adviseur	Ondermijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid	1	Landelijk
2	Gemeente	Coördinator ketenaanpak zorg & veiligheid; Medewerker OOV radicalisering	Wetsovertreding & veiligheid	2	Limburg
3	Politie (lokaal)	Themaverantwoordelijkheid & coördinator wijkagenten	Wetsovertreding & veiligheid	1	Noord-Holland
4	Welzijnswerk	Sociaal professional (schoolmaatschappelijk werker)	Welzijn, zorg & onderwijs	1	Groningen
5	Gemeente	Adviseur Sociaal Domein; Adviseur Veiligheid	Welzijn, zorg & onderwijs; Ondermijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid	2	Overijssel
6	Reclassering	Reclasseringswerker TER-afdeling (terrorisme, extremisme, radicalisering)	Wetsovertreding & veiligheid	1	Landelijk
7	LSE	Adviseur	Ondermijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid	1	Landelijk
8	Gemeente	Adviseur Openbare Orde & Veiligheid	Ondermijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid	1	Friesland
9	Gemeente	Analist Informatiepunt Preventie, Polarisatie & Radicalisering; Analist Informatiepunt Preventie, Polarisatie & Radicalisering	Wetsovertreding & veiligheid	2	Zuid-Holland
10	Zorg- en Veiligheidshuis	Regionaal specialist radicalisering & extremisme	Welzijn, zorg & onderwijs; Ondermijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid	1	Noord-Holland
11	Politie (regionaal)	CTER-specialist (contraterrorisme, extremisme en radicalisering)	Wetsovertreding & veiligheid	1	Noord-Holland

12	Gemeente / Zorg & Veiligheidshuis	Voorzitter casusoverleg radicalisering en extremisme; PGA-expert extremisme en terrorisme; Strategisch adviseur	Welzijn, zorg & onderwijs; Wetsovertreding & veiligheid	3	Utrecht
13	Gemeente	Adviseur Openbare Orde & Veiligheid; Adviseur Zorg & Veiligheid	Welzijn, zorg & onderwijs; Wetsovertreding & veiligheid	2	Zeeland
14	Gemeente / Welzijnswerk	Programmamanager integrale veiligheid; Analist/onderzoeker; Specialist veiligheid; Programmamanager polarisatie & radicalisering; Maatschappelijke opvang	Welzijn, zorg & onderwijs; Ondernijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid	5	Noord-Brabant
15	Gemeente / Zorg & Veiligheidshuis	Adviseur Veiligheid Procesregisseur Zorg & Veiligheidshuis	Wetsovertreding & veiligheid	2	Limburg

Dataverzameling en -analyse

De interviews zijn gevoerd aan de hand van een vooraf opgestelde, semi-gestructureerde topiclijst.⁷ Dit maakt het mogelijk om aan de hand van enkele centrale onderwerpen en open vragen informatie op te halen, terwijl er voldoende ruimte is voor respondenten om uit te wijden over bepaalde onderwerpen of ervaringen (Hennink et al., 2011). Zeker in het kader van onderhavig onderzoek, waarbij met professionals met verschillende inhoudelijke expertise en ervaringen wordt gesproken, is het van belang dat professionals deze ruimte zo goed mogelijk kunnen benutten zonder daarbij het oog op de centrale doelstelling te verliezen. Indien hiervoor door de respondenten toestemming is gegeven, zijn de interviews opgenomen. Deze opnames zijn uitgewerkt in een transcript dat vervolgens aan de hand van een codeerschema is geanalyseerd in het kwalitatieve analyseprogramma Atlas.ti. Net als bij de topiclijst is er bij het coderen gekozen voor het vóóraf opstellen van een codelijst⁸ door de onderzoeksgroep, met daarin enkele codegroepen en codes op hoofdlijnen met ruimte voor open codering. Deze codelijst is door twee onderzoekers onafhankelijk van elkaar op één interview toegepast alvorens een definitieve codelijst op te stellen aan de hand waarvan de interviews gecodeerd zijn.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk twee staat het soevereine gedachtegoed vanuit de literatuur en de media centraal. In de bespreking van de literatuur wordt ingegaan op het overkoepelende gedachtegoed, de verschillende categorieën soevereinen en hun uitingsvormen, de omvang en samenstelling van de soevereine beweging, de bredere voedingsbodem voor het gedachtegoed en de rol van de overheid daarin en enkele consequenties van uitingsvormen. Uit de media zijn vervolgens enkele voorbeelden gehaald die de bevindingen uit de literatuur illustreren. Dit hoofdstuk zal worden afgesloten met enkele algemene handelingsperspectieven die betrekking hebben op polarisatie, radicalisering en extremisme in bredere zin. Hoofdstuk drie behandelt de percepties van respondenten over het fenomeen soevereinen, de verschillen en overeenkomsten tussen definities, signalen en schattingen van de omvang en tot slot de plaats van soevereinen binnen het bredere anti-institutionele gedachtegoed. In hoofdstuk vier wordt vervolgens ingegaan op de (beleidsmatige en praktische) omgang van respondenten met soevereinen en eventueel te overwegen voorbereiding en voorzorgsmaatregelen. Hoofdstuk vijf borduurt voort op deze ervaringen en geeft de wijsheden, knelpunten, dilemma's en ondersteuningsvragen van de respondenten weer. In hoofdstuk zes worden tot slot de centrale onderzoeksvragen concreet beantwoordt en worden enkele aanbevelingen gedaan.

⁷ Zie bijlage 2.

⁸ Zie bijlage 3.

2 Soevereinen in de literatuur en de media

Alvorens in te gaan op de concrete ervaringen van professionals is het van belang om stil te staan bij de beschikbare kennis uit de literatuur over het fenomeen soevereinen. In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan het soevereine gedachtegoed, de verschillende categorieën soevereinen en hun uitingsvormen, de omvang en samenstelling van de soevereine beweging, de voedingsbodem en rol van de overheid daarin, en enkele consequenties van uitingsvormen. Tot slot zal kort iets worden gezegd over omgang met de overheid en reeds beschikbare handelingsperspectieven. In dit hoofdstuk zal ook naar krantenberichten uit de media-scan worden verwezen voor een actueel beeld van het fenomeen dat via de media in de samenleving wordt verspreid. Aangezien de Nederlandse soevereinen dankbaar gebruik maken van buitenlandse soevereine narratieven, start het hoofdstuk met een kort uitstapje naar soevereine gedachtegoed in het buitenland voordat de focus naar de Nederlandse situatie wordt verlegd.

2.1 Het soevereine gedachtegoed in het buitenland

Het soevereine gedachtegoed kent haar oorsprong in de *Posse Comitatus* beweging uit de Verenigde Staten. Binnen deze beweging stonden traditionele christelijke waarden, belastingontduiking via pseudo-juridische claims en het idee dat de 'country-sheriff' de hoogste vorm van autoriteit was centraal (Southern Poverty Law Center, n.d.a). In de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw – een periode van economische onzekerheid en boeren crisis – maakte de beweging een opleving door richting het soeverein gedachtegoed (Weir, 2015). Naarmate de economie zich herstelde en aanjagers van de *Posse Comitatus* werden veroordeeld, nam de populariteit eind 20^e eeuw af (Hodge, 2019). Zij die overbleven richtten hun narratief in grotere mate op de in hun ogen 'ware' (kwaadaardige) aard van de federale overheid, vermengd met diverse complottheorieën (Hodge, 2019). Vervolgens veranderde de naam van *Posse Comitatus* naar *sovereign citizens*. De financiële crisis in 2008 leidde vervolgens tot een (her)opleving van het soevereine gedachtegoed in de Verenigde Staten en Canada. Vanaf 2010 begonnen soevereinen de juridische systemen in Canada en de Verenigde Staten actief tegen te werken (Hodge, 2019). Het was tevens rond deze tijd dat het soevereine gedachtegoed zichtbaar werd in Nederland (NCTV et al., 2024). Momenteel kent de beweging ruim 500.000 aanhangers in de Verenigde Staten (Southern Poverty Law Center, n.d.-a) en wordt aan een gedeelte van de aanhangers een terroristische dreiging toegekend (Department of Homeland Security, 2015).

Naast de Verenigde Staten en Canada manifesteert het soevereine gedachtegoed zich in een groot aantal andere westerse landen zoals het Verenigd Koninkrijk, Schotland, Ierland, Nieuw-Zeeland, Australië en Zuid Afrika (Sarteschi, 2021). Ook in Duitsland zijn bewegingen actief met soevereine ideeën. De Duitse veiligheidsdienst maakt hierin onderscheid tussen *Reichsbürger* en *Selbstverwalter*. *Reichsbürger* willen over het algemeen terug naar de situatie zoals die was in het Duitse keizerrijk of geloven dat dit rijk nog bestaat.⁹ Daarentegen voelen *Selbstverwalter* zich in het geheel niet verbonden aan vormen van autoriteit (Bundesamt für Verfassungsschutz, n.d.).

De centrale overtuigingen en theorieën in het Nederlandse gedachtegoed zijn geïnspireerd op die van de Amerikaanse *sovereign citizens* (NCTV et al., 2024). Daarnaast lijkt een aantal aspecten overgenomen van de '*Freeman on the Land*' uit Canada. Deze beweging combineert delen van het soevereine narratief met religieuze en libertaire opvattingen (Hofmann, 2020), wat

⁹ Zie voor een actuele strafzaak in Duitsland: NOS. (2024, 21 mei). *Militante prins en andere Reichsbürger staan terecht voor plannen staatsgreep*. Geraadpleegd op 29 mei 2024, via: [Militante prins en andere Reichsbürger staan terecht voor plannen staatsgreep \(nos.nl\)](https://nos.nl)

vervolgens is overgenomen door een specifieke groep soevereinen uit Nederland (NCTV et al., 2024).¹⁰

2.2 Het soevereine gedachtegoed binnen het bredere anti-institutionele gedachtegoed in Nederland

Allereerst moet worden opgemerkt dat het soevereine gedachtegoed in Nederland geen eenduidig geheel is. In plaats daarvan bestaat het uit een divers pallet aan denkbeelden, deels geïnspireerd door buitenlandse bewegingen en deels gebaseerd op alternatieve interpretaties van de Nederlandse rechtsgeschiedenis, bestaande wetten, internationale verdragen en actuele gebeurtenissen (NCTV et al., 2024). Uit dit geheel is het voor aanhangers mogelijk om naar eigen voorkeur een verhaal samen te stellen. Dit betekent dat iedere soeverein een ander narratief kan gebruiken. Het overkoepelende anti-institutionele narratief richt zich op het bestaan van een kwaadaardige internationale elite die (in het meest extreme geval) uit is op het tot slaaf maken en deels vermoorden van de eigen bevolking (AIVD, 2023a). Het wordt daarmee door de AIVD sinds 2022 getypeerd als 'democratie-ondermijnend narratief': een boodschap die de democratische rechtsorde bedreigt, hetzij omdat dat precies het doel is, hetzij omdat dat het effect ervan is – en soms beide (AIVD, 2023a, p.13).

Uniek aan het soevereine gedachtegoed is het idee dat mensen zichzelf los kunnen koppelen van de overheid en instituties, waarna de Nederlandse wet- en regelgeving niet meer op hen van toepassing zou zijn (AIVD, 2023b; Van Buuren, 2023). Aansluitend wordt gesteld dat de Nederlandse overheid in het geheim een bedrijf is – BV Nederland – wat in handen is van de kwaadaardige elite (ANNE, 2024). Via ingewikkelde en pseudo-juridische redeneringen worden Nederlandse wetten en regels als contracten gezien. Deze contracten zouden alleen geldig zijn als men daar zelf expliciet mee instemt (ANNE, 2024; AIVD, 2023b; NCTV, et al., 2024).

Volgens veel soevereinen zijn het natuurrecht en gewoonterecht de hoogste rechtsvormen (NCTV et al., 2024). In het natuurrecht vormen universele principes, die inherent zijn aan de natuur, het uitgangspunt voor wat goed en fout is. Het gewoonterecht kent hierop enkele menselijke aanpassingen en stelt dat men zich mag verzetten tegen een ieder die het natuurrecht of gewoonterecht schendt (Hodge, 2019; NCTV et al., 2024). Vervolgens maakt het soevereine gedachtegoed onderscheid tussen 'mensen van vlees en bloed' en de juridische constructie 'persoon', ook wel stroman genoemd. De stroman wordt opgetuigd wanneer een pasgeborene wordt aangegeven bij de burgerlijke stand. Via deze stroman legt de overheid allerlei verplichtingen en regels op aan de bevolking, terwijl deze – zo is de gedachtegang – eigenlijk niet van toepassing zijn op 'mensen van vlees en bloed' (NCTV et al., 2024). Daarnaast geloven sommige soevereinen in het bestaan van een zogenaamd geboortetrust ter waarde van 1,5 miljoen euro (ANNE, 2024). Men stelt dat een vorm van het maritiem recht nog steeds van toepassing is, waardoor de overheid dit geboortetrust in handen krijgt wanneer iemand zich niet als 'levend' meldt (bekend als het *Dead at Sea* principe). Via het sturen van brieven maken soevereinen zichzelf 'los' van de stroman. Volgens het soevereine gedachtegoed is het door het losmaken van de stroman mogelijk om het geboortetrust op te eisen. Ook is de gedachte dat hiermee alle schulden die gekoppeld zijn aan de stroman, worden kwijtgescholden. In de media wordt dit principe door een zelfverklaard autonoom als volgt uitgelegd:

¹⁰ Zo wordt in de fenomeenstudie van NCTV et al. (2024, p. 9) bijvoorbeeld gewezen op het karmaprincipe (of leefregel: wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet) wat dempend kan werken op de eigen geweldsbereidheid, maar tegelijkertijd ook geweld kan rechtvaardigen op het moment dat soevereinen het gevoel hebben dat hen onrecht is aangedaan.

"Als je vader jou na de geboorte aangeeft bij de Staat, en je meldt je binnen zeven jaar niet levend, krijg je de Dead At Sea-status en vervalt jouw bezit aan de Staat." Dat heeft volgens haar te maken met het 17e-eeuwse maritiem recht – waar vruchtwater en het geboortekanaal onder zouden vallen. De Staat stopt voor elke pasgeborene anderhalf miljoen euro in een zogenoemd 'geboortetrust'. En dat kun je opeisen. „Dit weet niemand, het is ook niet de bedoeling dat we dit weten. Het is héle ingewikkelde materie, maar wel heel logisch. Je kunt het leren in mijn beginnerscursus."

Dagblad van het Noorden, 22 juli 2023

Zie het als een pot die gevuld is met anderhalf miljoen euro - het bedrag dat een gemiddelde persoon in zijn leven kwijt is aan belasting. De overheid handelt echter in die trusts terwijl ze ook nog belasting int, zo luidt de theorie. Dat is volgens autonomen oneerlijk en dus claimen zij deze geboortetrust. Met het geld hopen ze bijvoorbeeld belastingen, hypotheek of verzekeringen te kunnen betalen. Eén probleem: „De geboortetrust bestaat niet", vertelt een woordvoerder van de Belastingdienst als ik mijn anderhalf miljoen euro probeer te claimen. In de Telegram- en Facebookgroepen is het ook nog niemand gelukt de trust te claimen en wordt daar volop over gemopperd. Wel zijn er veel verhalen van mensen die via via gehoord hebben dat het iemand wel gelukt is.

De Limburger, 28 oktober 2023

Waar het bredere anti-institutionele narratief geen concreet einddoel lijkt te hebben, hebben soevereinen dit wel (AIVD, 2023b). Zij streven naar onafhankelijkheid en zelfredzaamheid, los van de samenleving, overheid en instituties (NCTV et al., 2024). Sommige soevereinen willen zelfs loskomen van het huidige geldsysteem en beogen een parallelle gemeenschap met bijvoorbeeld eigenrichting¹¹ via tribunalen (ANNE, 2024). Daarnaast kan men als soeverein - is het idee - 'diplomatieke' paspoorten en kentekens gebruiken, kan eigen grondgebied uitgeroepen worden tot onschendbare ambassade en is men onthouden van de Nederlandse wet- en regelgeving en het betalen van belasting, boetes, huur of hypotheek en verzekeringen (Hodge, 2019).

2.3 Verschillende categorieën soevereinen en hun uitingsvormen

Het soevereine gedachtegoed legitimeert een uiteenlopende hoeveelheid aan gedragingen. In hoeverre iemand invulling geeft aan het gedachtegoed verschilt echter per individu. In de gezamenlijke fenomeenanalyse van de Nederlandse veiligheidsdiensten *Met de rug naar de samenleving* wordt onderscheid gemaakt in drie categorieën (NCTV et al., 2024, p. 13-18):

- (1) Autonomen of soevereinen die verandering voorstaan binnen het huidige systeem;
- (2) Soevereinen die de legitimiteit en geldigheid van het huidige systeem ontkennen en zich daar aan onttrekken;
- (3) Actief verzet tegen het huidige systeem, al dan niet met geweld.

De eerste categorie soevereinen (of autonomen) richten zich op zelfredzaamheid en onafhankelijkheid van het systeem. Zij wijzen de legitimiteit van de overheid en instituties niet af en hebben geen gewelddadige intenties. Deze groep beoogt zo veel mogelijk zelfvoorzienend te zijn, bijvoorbeeld door het verbouwen van eigen voedsel, geven van thuisonderwijs en het organiseren van alternatieve zorg. Personen uit deze categorie houden zich doorgaans aan de Nederlandse wet- en regelgeving en komen hun betalingsverplichtingen na (NCTV et al., 2024, p.13-14).

In de media worden de begrippen 'autonoom' en 'soeverein' vaak door elkaar gebruikt. In onderstaand voorbeeld geeft een zelfbenoemd autonoom haar uitleg van de begrippen autonoom en soeverein. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat zelfbenoemde autonomen moeite kunnen hebben met het voldoen aan sommige betalingsverplichtingen, terwijl zij met andere betalingsverplichtingen juist geen enkel probleem hebben.

¹¹ Eigenrichting duidt in het algemeen op 'het recht in eigen handen nemen'. Vanuit een breder rechtssociologisch perspectief wordt eigenrichting gezien als "afwijkend gedrag waarbij een benadeelde partij uit eigen beweging actie onderneemt. Het gaat dan om individuen of groepen die naar aanleiding van direct of indirect ervaren onrecht geweld gebruiken of daarmee dreigen" (Van der Vijver et al., 2017, p. 12).

Je wordt autonoom geboren, [...] Je wilt niet langer gedwongen worden om vast te zitten in een systeem dat niets voor jou doet. Je wilt je vrijheid als levend mens terug. Je bent er klaar mee dat anderen voor jou beslissen over jouw leven.

Dagblad van het Noorden 22 juli 2023

'Mensen die geen rekeningen meer betalen zijn aso's, geen autonomen', zegt [...]. Ook wil ze de wanbetalers niet als 'soevereinen' aanduiden. 'Een echte soeverein trekt zich uit het hele systeem terug, geeft zijn paspoort en bsn op en gaat op een hutje op de hei wonen', zegt ze. 'Echt soeverein zijn, dat kan dus eigenlijk helemaal niet', voegt ze eraan toe. 'Ik huur mijn huis', vertelt ze. 'Natuurlijk betaal ik daarvoor, daar heb ik voor gekozen en dat is niet meer dan fatsoenlijk.' Wel heeft ze moeite met het betalen van belastingen, maar van een betalingsweigering wil ze niet spreken. 'Ik ben bereid om te betalen, zolang dat maar onder mijn voorwaarden is.'

Nederlands Dagblad, 4 augustus 2023

Bovenstaande definitie, categorieën en voorbeelden uit de media illustreren dat er verschillende percepties zijn over het fenomeen (bijvoorbeeld van de overheid, de media en de soevereinen zelf). Het is belangrijk om oog te hebben voor deze (mogelijk) afwijkende definities om te voorkomen dat men in het publieke debat en in gesprek met soevereinen elkaar niet begrijpt of langs elkaar heen praat.

De tweede categorie soevereinen wijst de legitimiteit van de Nederlandse overheid en instituties af. Deze groep erkent de Nederlandse wet- en regelgeving niet meer en wendt zich af van de maatschappij. Men stuurt bijvoorbeeld brieven naar instanties om zich uit te schrijven, het geboortetrust op te eisen, maakt gebruik van (zelfgemaakte) diplomatieke paspoorten en kentekens, komt hun betalingsverplichtingen (deels) niet meer na, of houdt leerplichtige kinderen thuis. Ten gevolge van dit gedrag bouwt deze groep schulden op en komen zij vroeg of laat in aanvaring met instanties. Dit versterkt hun denkbeelden over een overheid met slechte intenties, wat leidt tot verdere isolatie en afwijzing (een mogelijke self-fulfilling prophecy; NCTV et al., 2024, p.14-15).

De laatste categorie gelooft dat een gewelddadige strijd onvermijdelijk is. Men intimideert, bedreigt en verspreidt persoonsgegevens van overheidsfunctionarissen en deurwaarders of spreekt over burgerarresten en (volks)tribunalen. Daarnaast wordt er gesproken over het organiseren van eigen rechtspraak op basis van het natuurrecht en gewoonterecht. Zo zijn er soevereinen die zich opstellen als 'sheriff' en zeggen het gewoonterecht te handhaven. Een risico voor gewelddadige escalaties ligt bij deze groep op de loer. Ook in de media worden enkele gewelddadige uitlatingen van soevereinen¹² besproken die betrekking hebben op bovengenoemde (onvermijdelijke) confrontatie (NCTV et al., 2024, p. 16-17).

Autonoom [...] noemt deurwaarders en agenten op Telegram 'het kwaad waar we heel snel vanaf moeten'. Hij dreigt hen met vorderingen van twee ton en dreigt die op hun huisadres af te leveren. 'Als we de vordering persoonlijk komen afgeven zullen we eens even kijken of ze nog zo'n grote mond hebben. Het is een keer klaar met corrupte agenten en korpschefs. Ze kunnen straks kiezen voor het volk of voor crimineel Den Haag. Optie twee zal keihard worden afgestraft door dit volk.' Zijn mede-autonoom [...] heeft zin om 'grof geweld in te gaan zetten tegen deze lui', schrijft hij in de Telegramgroep. 'Het maakt mij echt woest dat ze zo enorm misbruik maken van hun monopolie op geweld en intimidatie. Desnoods vecht ik me dood. Ik raak een vlieg op 200 meter. Een misdadiger tegen de menselijkheid, dat is dus geen enkel probleem, ik slaap er geen minuut minder om. Ja, daar ben ik hard in.' En neem [...], die vreest dat de instanties hem uit zijn huis in [...] zetten. Door alle emotie belandde hij op het politiebureau. 'Ik was onderweg naar de directeur van de woningbouw. Wilde zijn ramen ingooien en hem in elkaar slaan en vermoorden.'

Dagblad van het Noorden, 22 juli 2023

¹² Zie hier wederom het verschil in definitie: in de media wordt gesproken over 'autonoom' terwijl de Nederlandse veiligheidsdiensten deze categorie als 'soeverein' zou bestempelen.

[...] is een 48-jarige it'er uit Rotterdam met een zwarte baard, die in keurige volzinnen spreekt. Zijn gedrag hing onder meer samen met zijn visie op de maatschappij, legt hij de rechtbank uit. [...] De verdachte was naar eigen zeggen op zoek naar enkele pistolen om zichzelf en zijn gezin te verdedigen. 'Een gewapend mens is vrij, een ongewapend mens is een slaaf', was een van zijn motto's.

De Volkskrant, 11 september 2023

Ondanks dat zij in de literatuur niet als aparte categorie wordt onderscheiden, is het van belang hier ook de aanjagers van het gedachtegoed te bespreken. Naast de drie bovenstaande categorieën zou er (op basis van de beeldvorming in de media) een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen aanjagers en aanhangers.¹³ Verschillende organisaties en individuen verkopen onder andere handleidingen, voorbeeldbrieven, 'diplomatieke' paspoorten en juridisch advies, of moedigen het gebruik hiervan aan. Een deel van deze aanjagers ziet het gedachtegoed dan ook mogelijk als verdienmodel (NCTV et al., 2024, p. 15). Hierbij maken zij gebruik – dan wel misbruik – van de grieven of wantrouwen ten opzichte van de overheid van aanhangers van het soevereine gedachtegoed. In de media wordt in dit kader gewezen op diverse webshops, boeken, YouTube-kanalen van prominente soevereinen of autonomen en Telegram-groepen die het gedachtegoed uitdragen en via producten en diensten geld verdienen.

Dan zijn er nog ondernemers als [...] en [...] die in webshops zaken verkopen die helpen autonoom te worden: zoals een 'zekerheidsstellingsovereenkomst' van 69 euro ('draagt alle eigendommen van de persoon over aan de mens; schulden blijven bij de persoon'), een ambassadebordje van 54 euro (om diplomatieke onschendbaarheid af te kondigen op je erf) en een 'Live Life Claim', een bewijs dat je een levend mens bent. Er staat wel een 'disclaimer' bij: 'Het betreft hier een experimentele overeenkomst; er is (op moment van schrijven) nog geen enkel resultaat geboekt.' Voor 259 euro is de 'All-In service voor volwassenen' te koop om in één klap autonoom te worden. In filmpjes legt [...] uit wat 'Opzegging Machtiging Besturen' is: door afstand te doen van je stemrecht bij de Kiesraad zou je de 'overeenkomst' met de overheid kunnen opzeggen. Aan regels waarmee je niet expliciet hebt ingestemd zou je dan niet hoeven te voldoen. 'Minstens 10 duizend mensen hebben die opzegging gestuurd', zegt [...] in een video."

De Volkskrant, 16 augustus 2023.

Rechtsgeldige volmachten, bevoegde rechthebbenden, publiekrechtelijke mandaten, openbare lichamen en omdraaiing van schuldverzuim – hoe meer jargon, hoe deskundiger, zo lijkt het. „Die enorme behoefte aan legitimatie bij soevereinen is opvallend“, zegt Jelle van Buuren, Leids expert op het gebied van complotbewegingen. „Dat leidt tot enorme overtuigingskracht. Maar het dient ook een ander doel: door al die quasi-juridische redentaties moet je formulieren, workshops, handleidingen en bordjes aanschaffen. Voor een aantal is het ook een verdienmodel.“

Dagblad van het Noorden, 22 juli 2023

2.4 Omvang en samenstelling van de soevereine beweging

Concrete cijfers over het aantal soevereinen in Nederland zijn er niet. De Nederlandse veiligheidsdiensten komen met betrekking tot de eerder genoemde categorieën soevereinen tot de volgende schattingen (NCTV et al., 2024, p. 13-19):

- (1) De eerste categorie bestaat uit enkele tienduizenden soevereinen/autonomen die met name zelfvoorzienend en zo onafhankelijk mogelijk van de overheid willen leven;
- (2) De tweede categorie bestaat uit enkele duizenden soevereinen die de legitimiteit van de overheid niet meer erkennen;
- (3) De derde categorie bestaat uit enkele tientallen tot honderd soevereinen die geloven dat een gewelddadige strijd tegen de overheid onvermijdelijk is.

De Boer (2024) identificeert ruim honderd rechtszaken van januari 2013 tot en met januari 2024 waarin het soevereine gedachtegoed een dominante rol speelt. In zijn analyse van de

¹³ Theoretisch gezien zouden zowel de aanjagers als de aanhangers, afhankelijk van hun opvattingen en gedragingen, onderdeel kunnen zijn van elk van de drie categorieën soevereinen.

kernargumenten van het pseudorecht komt hij zaken tegen die variëren van box 3-heffingen en wrakingsverzoeken tot verkeersboetes en strafzaken die betrekking hebben op door soevereine gedane claims tegen ambtenaren. Daarnaast geeft de mediaberichtgeving enkele indicaties over de omvang van (potentiële) aanhangers van het gedachtegoed op landelijk en lokaal niveau.

Over het aantal brieverschrijvers naar landelijke overheidsorganisaties:

Maar de Belastingdienst kreeg de afgelopen jaren zo'n 8600 brieven binnen van soevereinen die niet wilden betalen, maar juist geld eisten. De afgelopen maanden waren dat 700 brieven.

Algemeen Dagblad, 24 juni 2023

Een vertegenwoordiger van het Kabinet van de Koning, het secretariaat van Willem-Alexander, vertelde de anderen dat daar jaarlijks ongeveer tachtig brieven binnenkomen. Een bescheiden aantal vergeleken met de duizenden die de Belastingdienst, Hoge Raad en Raad van State ontvangen.

Trouw, 1 december 2023

Over de aantallen volgers en cliënten van één specifieke aanjager met een juridisch advieskantoor:

[...] helpt andere autonomen bij het schrijven van brieven aan organisaties als de Belastingdienst of deurwaarders: 25 euro voor het schrijven van een brief, 50 euro voor het in behandeling nemen van een dossier. De vereniging telt naar eigen zeggen tweeduizend leden. Op sociale media heeft [...] veel volgers, waaronder 7200 abonnees op YouTube. Zijn werkwijze komt erop neer dat hij tal van overheidsorganisaties aanschrijft met de boodschap dat ze 'niet bevoegd' zijn om te doen wat ze doen. Zo roept [...] ook 'dat we geen grondwet hebben omdat ons koningshuis de zetel heeft afgegeven'.

AD, 18 oktober 2023

Wie deze mensen zijn? NRC kreeg de contactgegevens in handen van 1.118 betalende leden van de vereniging van [...] en zocht met een kleine vijftig van hen telefonisch contact. De autonomen op de lijst zijn gemiddeld 56 jaar; een kleine meerderheid is vrouw.¹⁴ Ze wonen verspreid over Nederland, Limburg is oververtegenwoordigd (233).

NRC, 20 december 2023

De Belastingdienst zegt duizenden foutieve teruggaafverzoeken te hebben gekregen dankzij [...] en zijn kantoor. Hij houdt het zelf op vijfhonderd verzoeken.

De Volkskrant, 20 oktober 2023

Over lokale indicaties van omvang:

Volgens de directeur van het GBT is [...] niet de enige autonoom in Twente. Het gaat om een kleine groep, een tiental mensen op ruim een half miljoen inwoners.

De Stentor, 5 oktober 2023

Zo heeft een gemeente als Zevenaar dit jaar van drie inwoners een brief ontvangen met het verzoek om als soevereine te worden ingeschreven in de Basisregistratie Personen. [...] „Als het gaat om gemeentelijke belastingen heeft gemeente Zevenaar van één inwoner uit de beweging van autonome of soevereine personen brieven ontvangen”, vertelt een woordvoerder. „Hierbij gaat het om in totaal 19 brieven in de periode 2022 en 2023. [...] de gemeente Berkelland, die dit jaar tot nu toe vier brieven heeft gehad. De gemeente Nijmegen heeft dit jaar een handvol mensen die vinden dat ze soeverein zijn en daardoor dus niets te maken willen hebben met instanties.

PZC, 31 oktober 2023

Ook in Tilburg wonen zeker tientallen mensen die zichzelf autonoom of soeverein verklaren en denken dat ze daardoor geen rekeningen hoeven te betalen. Burgemeester Theo Weterings noemt het gedachtegoed 'de weg naar grote problemen.'

De Gelderlander, 20 december 2023

Over het aantal online volgers van het soevereine gedachtegoed:

Een van de plekken waar autonomen en soevereinen leren wat het gedachtegoed behelst en hoe ze het in de praktijk brengen is YouTube. 'Word Soeverein! betaal geen Belasting en Hypotheek meer, zo doe je dat!', is de titel van een 78 duizend keer bekeken video uit 2020 van helderziende [...]. 'Stap uit de Matrix!', spoort

¹⁴ Dit is een interessante bevinding aangezien er in de literatuur over een meerderheid van mannen wordt gesproken, zie hieronder.

[...] aan in een andere video. 'Hoe kun je soeverein worden?' is de kop bij een interview met astroloog [...] op het YouTube-kanaal van De Andere Krant. De video is 66 duizend keer bekeken. Daarnaast delen autonomen tips, ervaringen en jurisprudentie met elkaar in chatgroepen op Telegram als 'autonoomlesgroep' (2.613 leden), 'Leven als autonoom' (2.230 leden) en 'Ken je rechten en sta in je recht' (851 leden).
De Volkskrant, 16 augustus 2023

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat, terwijl er lokaal slechts een beperkt aantal brieven-schrijvers in beeld is, het soevereine gedachtegoed landelijk verspreid wordt aan duizenden tot tienduizenden volgers via diverse kanalen en chatgroepen. Tevens illustreert het laatste voorbeeld de verwevenheid met spirituele stromingen (helderzienden, astrologen).

Het overgrote deel van de Nederlandse soevereinen is tussen de 40 en 60 jaar oud (NCTV et al., 2024). Dit komt overeen met vergelijkbare bewegingen zoals de *sovereign citizens* in de Verenigde Staten en de *Reichsbürger* in Duitsland. Deze beide bewegingen bestaan voor het overgrote deel uit witte mannen.¹⁵ Uit hun overkoepelende analyse blijkt dat een groot deel van de *sovereign citizens* en *Reichsbürger* kampt met financiële of werk gerelateerde problemen. Een kleiner deel kampt met gezondheidsproblematiek, problemen in persoonlijke levenssfeer of een gevoel van onrechtvaardigheid jegens de overheid (Fiebig & Koehler, 2022).

2.5 Voedingsbodem en rol van de overheid

Een gemene deler binnen het anti-institutionele gedachtegoed is dat men zich zorgen maakt over de toekomst, de (veronderstelde) achteruitgang van de samenleving en dat men vindt dat de overheid verkeerd handelt (AIVD, 2022).¹⁶ Dit bredere anti-overheidssentiment leeft echter niet alleen bij soevereinen, maar bij een breder deel van de samenleving. In dit kader moet worden gewezen op het breder ervaren maatschappelijk onbehagen en het idee dat het huidige systeem niet meer werkt (Geurkink & Miltenburg 2023). Maatschappelijk onbehagen wijst op de "bezorgdheid onder burgers over de precaire staat van de samenleving" (Steenvoorden, 2016, p. 247). Men heeft het gevoel dat de samenleving als geheel (onbeheersbaar) achteruitgaat. Dit komt voort uit gevoelens van het verlies van richting, het verlies van vertrouwen in het menselijk kunnen, de afnemende invloed van de politiek, het verlies van gedeelde normen en waarden, toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid en maatschappelijk pessimisme (Steenvoorden, 2016).

Dat een groeiende groep mensen afhaakt is onder andere te wijten aan de overheid zelf, concludeert de Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (hierna Adviescommissie VWDR, 2023). Volgens hen heeft de overheid op grote schaal moeite met het adequaat oplossen van grote maatschappelijk problemen. De overheid staat vandaag de dag op grote afstand van de burger en wordt als onbereikbaar ervaren. Digitalisering, verkokering en het New Public Management denken (met de overheid als bedrijf en burger als klant) hebben er daarnaast voor gezorgd dat de overheidsinstanties te weinig oog hebben voor de individuele situaties en zorgen van burgers (Adviescommissie VWDR, 2023). Problemen worden hierdoor maar deels opgelost of de burger wordt van het kastje naar de muur gestuurd. Gebrekkige transparantie vanuit de overheid en de defensieve houding van politici ten opzichte van kritiek dragen vervolgens niet bij aan oplossingen (Adviescommissie VWDR, 2023). De coronacrisis, het toeslagenschandaal, de stikstofcrisis, de

¹⁵ In de Verenigde Staten bestaat een Afro-Amerikaanse afscheiding van het soevereine gedachtegoed, bekend als 'Moorish Sovereigns'. De beweging maakt gebruik van het soevereinen narratief met de toevoeging dat het Afro-Amerikaanse deel van de bevolking tot een elite behoort, resulterend in speciale rechten en privileges die hen de mogelijkheid biedt soeverein te worden (Southern Poverty Law Center, n.d.b).

¹⁶ In hun onderzoek naar coronasepsis waarschuwen Schaper & Hartman (2023) voor het gebruik van labels als radicaal en extremisme bij mensen met dergelijke zorgen: "Wanneer bepaalde zorgen, die breder leven, vooral in verband worden gebracht met labels als 'radicaal' en 'extremisme', dan kan dit het gevoel van uitsluiting versterken" (p. 23).

woningnood en de moeizame compensatie van schades door de gasboringen in Groningen zijn allen voorbeelden van ingrijpend beleid waardoor burgers het vertrouwen verliezen in de overheid (NCTV et al., 2024).

Een gebrek aan controle over het eigen leven en eerdere negatieve ervaringen met instituties hebben een versterkend effect (Adviescommissie VWDR, 2023; NCTV, et al., 2024). Het samenspel van negatieve persoonlijk ervaringen en een sceptische houding jegens de overheid en instituties heeft tot gevolg dat mensen vervolgens openstaan voor alternatieve verklaringen van gebeurtenissen (NCTV et al., 2024). Afwijzing in persoonlijke kring en content-moderatie op sociale media ten aanzien van deze alternatieve ideeën versterkt de frustraties, het wantrouwen en leidt soms tot een gevoel van repressie (Schaper & Hartman, 2023). Het soevereine gedachtegoed speelt hierop in en biedt een verklaring en uitweg voor persoonlijke en financiële problemen, zorgen en grieven, en het ervaren gebrek aan controle over het leven. Het is een manier waarop mensen uiting kunnen geven aan deze emoties en een legitimatie hebben om niet meer mee te hoeven doen aan het systeem: De samenleving en het systeem hebben soevereinen niks (meer) te bieden, waarna zij de samenleving en het systeem de rug toekeren (NCTV et al., 2024). Ook in de media komen deze algemeen ervaren onvrede en bovengenoemde concrete voorbeelden aan bod als mogelijke voedingsbodem of katalysator voor het soevereine gedachtegoed.

De onvrede is ook zo groot omdat de overheid zich heeft teruggetrokken uit tal van sectoren en de samenleving volledig doordrongen is van het marktdenken. Of het nu gaat om scholen, ziekenhuizen of streekvervoer. Alles draait om efficiëntie en alles krijgt klantreviews. De gemeenschapszin is eruit gesloopt, de overheid behandelt burgers als consumenten. Wat we nodig hebben zijn burgers die kiezen voor pijnlijke besluiten, die accepteren dat er ook iets verloren gaat. Andersom geldt hetzelfde: de burger benadert de overheid als een bedrijf. Je stemt en betaalt, in ruil daarvoor eis je dat alles goed geregeld is, zonder pijn. Niet vreemd dat in zo'n land een groep 'autonomen' ontstaat die ontevreden is, de staat niet meer erkent en weigert belasting te betalen.
Algemeen Dagblad, 21 november 2023

„Nu bewegen die ideeën zich door de samenleving. Zoals boeren nu denken: ik trek me van de hele zoi niks meer aan, ik ben lekker soverein, een knappe jongen die me van mijn erf af krijgt. Het idee krijgt steeds meer mensen in zijn greep. Het begint heel aantrekkelijk te worden om te denken: ik bepaal alles lekker zelf, ik wil geen belasting meer betalen, ik wil niet meedoen aan die hele wokediscussie, ik wil niet dat mijn kind iets met lhbtqi te maken krijgt. Al die ideeën draaien om hetzelfde gevoel: ik haak af en wil vrij en onafhankelijk zijn.’
De Stentor, 22 april 2023

Ze zijn ervan overtuigd dat ze geen belasting hoeven te betalen en willen het bovendien niet, omdat het geld zou worden besteed aan de verkeerde doelen. Zoals „wapens voor Oekraïne”, zegt [...]. „Dat is wel het laatste waar ik aan wil meebetalen”. Anderen noemen de cruiseschepen waarop asielzoekers worden opgevangen. „Zij krijgen patatjes, terwijl de mensen hier niet kunnen rondkomen”, zegt [...].
NRC, 20 december 2023

Universitair hoofddocent van Buuren van de Universiteit Leiden en hoogleraar rechtsfilosofie Pierik van de Universiteit Maastricht waarschuwen in de media voor het 'wegzetten' of aanpakken van soevereinen en het zichzelf versterkende effect van wantrouwen tegen de overheid.

Desondanks worden autonomen en soevereinen online steeds vaker belachelijk gemaakt, wat Van Buuren met lede ogen aanziet. 'Je zag hetzelfde tijdens de coronacrisis ook gebeuren met 'wappies'. Dat vind ik verschrikkelijk, want daarmee zet je een groep mensen weg die heel divers is en die voor een deel ook begrijpelijke zorgen heeft.'
Nederlands Dagblad, 4 augustus 2023

Uiteindelijk is dit dan ook geen verhaal over belastingontduikers of mensen die gratis bier willen. Dit is een verhaal over mensen die met hun rug tegen de muur staan. Die al het vertrouwen in instanties kwijt zijn en zoeken naar een alternatief. Bij de een is dat wantrouwen het gevolg van jarenlang aan het kortste eind trekken in de maatschappij; een situatie die voortkomt uit bijvoorbeeld schulden, werkloosheid of

gezondheidsproblemen. Bij de ander heeft het een duidelijk startpunt, zoals de toeslagenaffaire, de afwikkeling van de aardbevingsschade of - in veel gevallen - de coronapandemie. Dat uitgerekend nu het aantal autonomen toeneemt is, afgaande op de duizenden berichten in de Telegramgroepen, geen toeval. De vaccinaties en lockdowns in coronatijd hebben littekens achtergelaten bij veel mensen in die groepen. De coronapandemie werd een desinformatiepandemie, die ook nog eens als een lopend vuurtje werd verspreid door technologieën als Telegram. De autonomiebeweging is voor velen een strohalm om een gevoel van zelfbeschikking terug te krijgen, nadat ze zijn geschrokken van het machtsvertoon van overheden. Dat wantrouwen is nog groeiende. Zo hard dat de AIVD inmiddels waarschuwt voor 'anti-institutioneel extremisme'. Het bittere is echter dat autonoom of soeverein worden verdomd lastig is, zo niet onmogelijk. Voor veel autonome groepen is dat de bevestiging dat instanties niet deugen en dat zij de weg naar autonomie expres bezaaien met obstakels. Autonomie is geen einddoel, maar een proces of een strijd. En dat proces kan makkelijk leiden tot nog meer wantrouwen en nog meer boosheid. Vooral wanneer tijdens dat proces de aanmaningen binnenstromen, als de deurwaarder aanbelt of wanneer charlatans een slaatje slaan uit iemand in een kwetsbare situatie. Zo kan de weg naar autonomie juist de drang naar autonomie voeden. Een vicieuze cirkel die moeilijk te doorbreken valt. Een fantasie wereld waar mensen met willekeurig bij elkaar gezochte rechtssystemen hun eigen juridische alternatief hebben gecreëerd."

De Limburger, 28 oktober 2023

2.6 Consequenties van uitingsvormen en omgang met de overheid

Bij de categorisering van soevereinen zijn eerder al enkele gedragingen en uitingsvormen aan bod gekomen die kenmerkend zijn voor soevereinen. Het is belangrijk op te merken dat sommige van deze uitingsvormen niet per definitie problematisch zijn (denk aan het zelfvoorzienend willen zijn of het uitoefenen van het demonstratierecht). De uitingsvormen zoals die voortkomen uit de literatuur en de media kunnen deze binnen de thematische focus van het onderzoek als volgt worden opgesomd:

(1) *Welzijn, zorg en onderwijs*: er zijn meerdere signalen dat sommige soevereinen hun kinderen van school af halen en leerplichtambtenaren, kinderbescherming en jeugdzorg buiten de deur houden. Daarnaast zijn er zorgen dat mensen financieel of anderszins worden uitgebuit. Dit betreft vaak mensen die sociaaleconomisch of op andere wijze kwetsbaar zijn:

- Leerplichtige kinderen aan het reguliere onderwijs onttrekken;
- Organiseren van eigen (thuis)onderwijs;
- Eigen energievoorziening (bijvoorbeeld door middel van een generator of accu's);
- Eigen voedsel- en watervoorziening;
- Opeisen van het 'geboortetrust';
- Niet betalen van boetes;
- Niet betalen van verzekeringen, zoals een auto- of zorgverzekering;
- Niet betalen van belasting;
- Niet betalen van huur of hypotheek;
- Niet betalen van gas, water of elektriciteit;

(2) *Ondermijning van de democratische rechtsstaat*: het soevereine gedachtegoed tast het vertrouwen aan in instituties en gezagsdragers van de overheid. Het ontmoedigt mensen om te stemmen of anderszins hun burgerschapsrechten uit te oefenen:

- Organiseren van en deelnemen aan diverse bijeenkomsten en demonstraties (d.w.z. autonomen werden vóór de AIVD publicatie in 2023 nogal eens geassocieerd met anarchistische stromingen) zoals tegen gentrificatie in grote steden, voor de sluiting van een slachthuis, voor een humaner asielbeleid voor kinderen, maar ook 'lichtjes-' of 'fakkel'-tochten tegen het coronabeleid;¹⁷
- Retour sturen van de stempas (brief bewaring stempas);

¹⁷ Het organiseren en deelnemen aan bijeenkomsten en demonstraties kan – afhankelijk van de boodschap en naleving van wet- en regelgeving – juist als uitoefening van burgerschapsrechten en onderdeel van het democratisch proces worden gezien. Wanneer het echter gaat om het frequent organiseren van bijeenkomsten en demonstraties waarbij desinformatie wordt verspreid en wet- en regelgeving niet wordt nageleefd, kan er wel sprake zijn van ondermijning van de democratische rechtsstaat.

- Versturen brief 'Opzegging machtiging besturen';
- Verzoek tot uitschrijving BRP;
- Gebruik van fantasiedocumenten ('diplomatiek' paspoort);
- Gebruik van ambassadebord aan de woning;
- Geven van (pseudo juridisch) advies;
- Verlenen van (pseudo juridische) bijstand;
- Verkoop van boeken, documentatie en handleidingen met verkondiging van soeverein gedachtegoed waarbij de legitimiteit van de overheid niet wordt erkend;
- Introductie en gebruik van alternatieve of eigen betaalmiddelen;
- Streaming van eigen en overheidshandelen.

(3) *Wetsovertreding en veiligheid*: het narratief kan rechtvaardiging bieden voor wetsovertreding of zelfs voor geweld. Denk hierbij aan bedreigingen van burgemeesters. De AIVD en de NCTV betitelen bepaalde onderdelen van het soevereine narratief als extremistisch:

- Resolutie van het soevereine Nederlandse volk (2022)
- Het uiten van (online) intimidatie en bedreigingen;
- Doxing (het openbaar maken van privégegevens van professionals, vaak met als doel tot verdere intimidatie en bedreiging);
- Het sturen van vorderingen of claims tegen professionals wegens gederfde inkomsten, 'onterechte' aanhoudingen of ander 'onrechtmatig' handelen van de overheid;
- Aanschaf van wapens als zelfbescherming of voorbereiding op confrontatie met de overheid;
- (Oproepen tot) eigenrichting, bijvoorbeeld door de inzet van 'sheriffs' of het door middel van 'burgerarrest';
- Het daadwerkelijk uitoefenen van geweld.

Het uitdragen van het soevereine gedachtegoed via deze uitingsvormen kan – zoals eerder aangestipt – in sommige gevallen wel tot problematische situaties leiden en ervoor zorgen dat mensen in een kwetsbare positie terecht komen. Zo wijst het NCTV et al. (2024) er op dat kinderen van soevereinen tussen wal en schip kunnen vallen en verder van de samenleving komen te staan wanneer ouders hen alleen nog in eigen besloten kring opvoeden en dus niet meer mee laten doen aan het regulier onderwijs, sport- en sociale activiteiten. Wanneer instanties zicht hebben op ernstige verwaarlozing van kinderen kunnen ouders uit de ouderlijke macht worden gezet. Het constateren of monitoren van zulke situaties is echter lastig wanneer ouders zichzelf en hun kinderen onttrekken van alle zorg. Het niet betalen van de zorgverzekering kan ertoe leiden dat men geen of niet de juiste zorg ontvangt wanneer dit nodig zou zijn. Het niet betalen van huur of hypotheek kan er in extreme gevallen toe leiden dat iemand zijn woning verliest. Zeker gezien het huidige tekort aan betaalbare (huur)woningen kunnen deze – op zichzelf al impactvolle consequenties – leiden tot meer onvrede en leed dat zich verspreidt naar andere leefgebieden. In de media zijn hiervan al enkele gevallen bekend:

Bij sommige zelfverklearde autonomen ontstaat ondertussen zelf ook ongerustheid. Ziektekosten, belasting, hypotheek, het lijkt allemaal onvermijdelijk, klaagt [...]. 'Het doet ze niks, wat je ook zegt. Ik heb gewoon moeten betalen en mijn kind moet ook weer naar school.' Soms ontstaat er paniek. Als alle 'oplossingen' niet lijken te werken. 'Help, staat deurwaarder voor mijn deur die auto in beslag neemt. Komt nu politie bij. Wat moet ik?' Antwoorden blijven uit, of worden niet openbaar gegeven. Mensen die kritiek uiten of zich hardop afvragen of ze nu daadwerkelijk onschendbaar zijn, worden uit de groep verwijderd. Sommigen verenigen zich in een nieuwe groep, speciaal voor gedupeerden. 'Het is een dure les geweest'.

De Twentsche Courant Tubantia, 29 juli 2023

Instanties leggen écht beslag, stellen autonomen geschrokken vast. [...] merkte dat zijn schulden gewoon werden ingehouden op de belastingteruggave. 'Wat nu te doen?' [...] dacht de hypotheekverstrekker te slim af te zijn maar die trok zich niets van aan van de teruggestuurde enveloppen. 'Ze denderen gewoon door en beginnen nu te dreigen met executieverkoop.' En neem [...], die klaagt dat hij al anderhalf jaar autonoom leeft maar dat zijn auto nu in beslag is genomen en dat de instanties achter zijn huis aan zitten. Al zijn vorderingen lopen op niets uit. Mijn vraag is dus aan wie ook al autonoom leeft en die wel met rust gelaten wordt: hoe

hebben jullie dat voor elkaar gekregen? En hoe komen jullie aan geld?’ Brieven op poten leveren niets op, klaagt [...], bij wie beslag is gelegd op het pensioen. ‘Er wordt niet eens gereageerd. Ook heb ik aan de burgemeester en aan de regering mijn Opzegging Machtiging Bestuur ingediend. Maar dat mag niet baten.’
Dagblad van het Noorden, 22 juli 2023

Ook de deurwaarders aanschouwen veel schrijnende situaties, bijvoorbeeld omdat soevereinen hun huur weigeren te betalen, vertelt Bakhuis. ‘Deurwaarders doen er alles aan om te voorkomen dat mensen uit huis worden gezet. Als dit toch gebeurt, waar moeten deze mensen dan terecht? Er zijn geen huizen beschikbaar in Nederland, dus deze gevallen zijn heel erg triest.’
Nederlands Dagblad, 4 augustus 2023

Soevereinen zullen vroeg of laat worden geconfronteerd met de consequenties van hun gedragingen. Om welke (overheids-)instantie het ook gaat, wanneer er schulden worden opgebouwd, zullen deze op enig moment worden geïnd. Hoe de betreffende instantie en professional daarbij in contact treedt met de soeverein kan echter zeer uiteenlopen. Omgang met soevereinen zoals beschreven door de media betreft onder andere het sturen van standaardbrieven, volgen van standaardprotocollen of het proberen een soeverein te overtuigen van het nut of de noodzaak om rekeningen te betalen. Concrete voorbeelden uit de media hierover gaan meestal over deurwaarders:

‘Ik ben een levend mens, ik ben geen persoon’, zegt de vrouw tegen de deurwaarder die voor haar huis staat. Ze steekt haar hand uit. ‘Knijp mij, ben ik dood?’ De deurwaarder van GBTwente steekt ook zijn hand uit. ‘U mag mij ook knijpen. Ik ben ook een levend mens.’ Ze geven elkaar een ongemakkelijke hand. De brief waarin staat dat ze haar gemeentelijke belastingen nog moet betalen wil de vrouw niet aannemen. De deurwaarder legt de envelop op haar deurmat, maar ze gooit ‘m weer naar buiten. Ze doet geen zaken met een criminele overheid, zegt ze, en begint te praten over het World Economic Forum en coronavaccinaties. De deurwaarder gooit het over een andere boeg. ‘Spoelt u uw wc door, mevrouw?’ De gemeentelijke belastingen zijn onder meer voor het onderhoud van het riool, legt hij uit. ‘En dat kost 700 euro per jaar, meneer?’ ‘Ja, blijkbaar.’
De Volkskrant, 16 augustus 2023

Als je iets niet betaalt, of het nou een boete, de alimentatie van de ex-partner, de zorgverzekering of de huur is, dan trekt [...] of een collega-deurwaarder uiteindelijk aan je bel. „Wat wij doen is contact maken, dat is de kern van ons beroep. Waar het mis gaat bij autonomen, is dat je geen contact kunt maken. Wij willen een oplossing vinden voor een zaak en staan tussen twee partijen in. Niet meer voor de één of meer voor de ander. Deurwaarders zijn onafhankelijk, we zijn geen overheid en je kunt bij ons je verhaal goed kwijt.” „Maar ja, we komen letterlijk en figuurlijk niet bij die mensen binnen”, merkt [...] keer op keer als hij weer eens autonomen treft. Dat hij daarbij stevast wordt gefilmd, autonomen hebben graag bewijs, vindt de deurwaarder niet erg. Een gesprek goed terugkijken en -luisteren, daar vindt hij niets mis mee. „Maar we kunnen zo niet bijdragen aan een oplossing voor deze mensen. En ze niet vertellen dat dit niet de weg is die zij moeten bewandelen.”
Metro, 31 augustus 2023

Tot slot zijn in de media enkele voorbeelden de revue gepasseerd die zien op mogelijkheden voor onder andere soevereinen om uit de schulden te komen. Ook blijkt uit de media dat er gedupeerden zijn die zich actief inzetten om anderen te waarschuwen voor (pseudo juridische) adviseurs binnen het soevereine gedachtegoed:

Geluk bij een ongeluk is dat de regeling voor schuldsanering deze maand drastisch is aangepast. Heb je schulden en kom je tot inkeer, dan hoef je nog anderhalf in plaats van drie jaar je best te doen om zoveel mogelijk af te lossen – daarna wordt alles kwijtgescholden. [...] „De campagne ‘Kom uit je schuld’, waarbij hulpverleners persoonlijk aanbellen om hulp aan te bieden heeft weinig opgeleverd.” „ Uit onderzoek blijkt dat als gemeenten mensen met betalingsachterstanden actief opzoeken, slechts acht procent instapt. Dat is niet zo veel.”
Dagblad van het Noorden, 22 juli 2023

Vorige week opende de Belastingdienst een mailadres voor ‘spijtoptanten’ die na het volgen van adviezen van [...] in gewetensnood zijn. Maar veel autonomen met wie NRC sprak, zijn niet van plan zich daar te melden. Ze zijn ervan overtuigd dat ze geen belasting hoeven te betalen en willen het bovendien niet, omdat het geld zou worden besteed aan de verkeerde doelen.

NRC, 20 december 2023

Op Telegram werd een groep opgericht, met nu 865 leden. Het lijkt een fanaccount, maar wie er zoekt naar informatie over [...] krijgt te maken met mensen die proberen geïnteresseerden op andere gedachten te brengen. Zoals [...]. „Ik ben zelf toeslagenouder. Dus ik snap het, écht, als mensen wanhopig worden over de enveloppen die op hen afkomen. En ik begrijp dat ze de overheid er de schuld van geven. Maar mijn boodschap is: dat lost niets op.” Ze zegt zo’n zeven [...]fans te hebben overtuigd. „Als ik maar een spootje twijfel zie, stuur ik mensen een bericht. Dan komen we in gesprek. Ga naar de gemeentelijke schuldhulpverlening, zeg ik dan. Bel de Belastingdienst. Alleen dan kan de overheid iets voor je betekenen.”

NRC, 20 december 2023

2.7 Zicht op handelingsperspectieven

Binnen de (landelijke) overheid bestaan diverse onderdelen en samenwerkende organisaties die zich bezighouden met het verzamelen van kennis, expertise en handelingsperspectieven op het gebied van maatschappelijke spanningen, polarisatie, radicalisering en extremisme. Zo heeft de Expertiseunit Sociale Stabiliteit (ESS) op haar website verschillende publicaties, praktijkverhalen, werkwijzen en handelingsperspectieven beschikbaar gesteld die (lokale) professionals kunnen ondersteunen bij het signaleren, voorkomen en aanpakken van onder andere radicalisering.¹⁸ Het Rijksopleidingsinstituut tegengaan Radicalisering (ROR) traint professionals bij de (semi-)overheid in de preventieve aanpak van radicalisering en extremisme. Zij werken hierbij samen met diverse ketenpartners.¹⁹ Het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE) is – als onderdeel van landelijk expertise- en behandelcentrum Fier – een organisatie die zich specifiek richt op het omgaan met mensen die (mogelijk) geradicaliseerd zijn en hun omgeving. Het LSE investeert in wetenschappelijke inzichten en praktijkervaring om het werkveld te ondersteunen. Zij kan (lokale) professionals, maar ook naasten of familieleden advies geven en hulp en ondersteuning bieden.²⁰

Enkele handelingsperspectieven zijn in het kader van het soevereine gedachtegoed relevant om hier te benoemen. Deze kunnen grofweg in twee doelen worden onderverdeeld:

- 1) Het achterhalen van de grieven of motieven van een soeverein;
- 2) Het herstellen van de verbinding en het vertrouwen tussen overheid en soeverein.

Het achterhalen van de grieven of motieven van soevereinen

Soevereinen hebben veelal een afwijkend wereldbeeld waarbij zij wetten en regels (die anderen als vanzelfsprekend zien) als repressief en onrechtvaardig beschouwen. Daarnaast kan het wereldbeeld van soevereinen beïnvloed zijn door één of meerdere complottheorieën (NCTV et al., 2024). Het geloof in complottheorieën komt voort uit verschillende behoeften. Het LSE (2021) onderscheidt er drie: de behoefte de (eigen leef)wereld te voorzien van betekenis en het rechtvaardigen van gevoelens van ongenoegen, de behoefte aan veiligheid en controle en de behoefte tot het creëren van een positief zelfbeeld via allesomvattende verklaringen voor complexe gebeurtenissen. Het herkennen van deze behoeften helpt bij het achterhalen van onderliggende angsten, grieven en frustraties. Om in te schatten of er mogelijk sprake is van radicalisering en in hoeverre iemand kan terugvallen op zijn of haar (informele) netwerk, kunnen een aantal aspecten van iemands leven inzichtelijk worden gemaakt. Denk hierbij aan: ervaren grieven of onmacht, het nastreven van een hoger doel, de betrokkenheid bij een radicaal of extremistisch gedachtegoed of netwerk, de aanwezige positieve dan wel belemmerende contacten in de omgeving, aanwezigheid van psychopathologie, cognitief vermogen en toegang tot professionele steun. Om vervolgens in contact te treden en te blijven is het van belang om de ander te erkennen en de achterliggende zorgen

¹⁸ De ESS is onderdeel van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, zie: [Home | Socialestabiliteit](#)

¹⁹ Het ROR is onderdeel van Dienst Justitiële Inrichtingen van het Ministerie van Justitie & Veiligheid, zie: [Home | Rijksopleidingsinstituut tegengaan Radicalisering \(ROR\)](#)

²⁰ Zie: [Het LSE | Het Landelijk Steunpunt Extremisme](#)

serieus te nemen, de context waarin de ander zich begeeft te herkennen, een vertrouwensband op te bouwen en je proberen te verplaatsen in een ander.²¹

Het is voor professionals van belang om op een open en respectvolle manier te communiceren met personen met dergelijke afwijkende wereldbeelden. Dit in de eerste plaats van belang om radicalisering te signaleren en in de tweede plaats omdat de reactie van een professional van invloed kan zijn op het radicaliseringsproces (LSE, 2023). Een methode van verbindende gesprekstechniek binnen de psychologie en psychiatrie die hier vermelding verdient is de LEAP-methode. LEAP staat voor *Listen, Empathize, Agree & Partner* en kan in het kort als volgt worden samengevat (Van Dam, 2023; LSE, 2023):²²

- *Listen*: luister aandachtig naar de ideeën van de ander en vat samen wat wordt verteld. Reflecteer hier niet op vanuit eigen perspectief maar probeer de ander te begrijpen;
- *Empathize*: probeer onderliggende emoties en angsten te achterhalen. Benoem deze, dit zorgt voor erkenning. Het niet hebben van een 'eigen agenda' tijdens een gesprek zorgt voor een open luisterhouding en maakt doorvragen makkelijker (LSE, 2021);
- *Agree*: zoek naar onderwerpen waar je het over eens kan worden. Denk aan zorgen rondom sociale problemen, ongelijkheid of onzekerheid. Het delen van zorgen kan voor wederzijds begrip zorgen zonder het eens te zijn op inhoud;
- *Partner*: stel een gezamenlijk doel vast.

Bij het toepassen van de LEAP-methode dient een aantal zaken in acht te worden genomen (LSE, 2023). Ten eerste is het van belang om als professional dicht bij jezelf te blijven. Ten tweede is er een grote kans dat het wereldbeeld van de ander niet overeenkomt met die van jezelf. Een gesprek aangaan met iemand met een afwijkend of botsend wereldbeeld kan leiden tot ongemak. Bedenk daarom hoeveel je over je eigen wereldbeeld deelt. Het is van belang je verdraagzaam op te stellen tegenover de ander. Echter, wanneer het wereldbeeld van de ander je persoonlijk teveel raakt, laat dan een collega het gesprek voeren.

Het herstellen van de verbinding en het vertrouwen tussen overheid en soeverein

Het herstellen van de verbinding en vertrouwen vindt op micro-niveau plaats door bovenstaande handelingsperspectieven in de praktijk te brengen en op die manier te proberen een positieve ervaring voor soevereinen te creëren. Op macro-niveau zijn enkele *best practices* beschikbaar die betrekking hebben op het tegengaan van polarisatie. Het ESS (2022) wijst in dit kader op:

- Van buiten naar binnen werken: het begint bij jezelf. Toon oprechte interesse en luister aandachtig naar het wat inwoners te melden hebben. Dit gaat het makkelijkst wanneer je tijdens de gesprekken geen 'eigen agenda' hebt en veel open vragen stelt;
- Inspelen op motieven: verdiep je als overheid in de motieven en gevoelens van inwoners die zich niet gehoord voelen om beter met hen te kunnen communiceren;
- Vertrouwen in burgers: vertrouwen geven is vertrouwen krijgen. Reflecteer op de wijze waarop je als (lokale) overheid burgers vertrouwt of wantrouwt, denk aan woordkeuze, belerend zijn of inmenging in iemands persoonlijke leven;
- Transparantie over overheidsbeleid: communiceer duidelijk over welke belangen de overheid afweegt bij het maken van beslissingen. Dit geeft inzicht in de wijze waarop de overheid rekening houdt met de belangen en zorgen van inwoners. Hoewel besluiten soms nog steeds tegen de wensen van inwoners in gaan, maakt de transparantie het gemakkelijker verteerbaar. Dit zorgt voor meer acceptatie en vertrouwen vanuit de burger;
"Een betrouwbare overheid is vooral helder over de eigen rol, als facilitator én als wetgever en handhaver" (p. 6);

²¹ Zie voor een verdere uitwerking van deze speerpunten het handelingsperspectief '*Samenzweringen: herkennen van en omgaan met problematisch gedrag*' van het LSE (2021).

²² LEAP wordt (onder andere) toegepast bij gespreksvoering met psychotische mensen om hen te laten vertellen over ervaringen en overtuigingen, ook – of wellicht juist – wanneer deze mensen zich zelf niet realiseren dat zij ziek zijn en er andere overtuigingen op nahouden.

- Voorkom schijninspraak: houd alleen inspraak avonden of dergelijke activiteiten wanneer je als overheid daadwerkelijk van plan bent de input te gebruiken. Als inwoners het gevoel krijgen voor niks op te draven, daalt het vertrouwen;
- Blijf in gesprek: niet alle meningsverschillen zijn op te lossen. Accepteer dit, maar beoog in gesprek te blijven.

Tot slot kan het *voorkomen* van nieuwe aanwas van het soevereine gedachtegoed als derde belangrijke doelstelling worden genoemd. Omdat de onderliggende zorgen, grieven en wantrouwen van soevereinen jegens de overheid op basis van de literatuur echter zo verschillend lijken te zijn, is het lastig hierover uitspraken te doen. Gelet op het ervaren maatschappelijk ongenoegen en diverse crises – waarbij de overheid zelf een rol heeft gespeeld – die als voedingsbodem of katalysator voor het aanhangen van het soevereine gedachtegoed hebben gediend, zal het bij het voorkomen van nieuwe aanwas in ieder geval cruciaal zijn om de verbinding en het vertrouwen tussen overheid en burgers in bredere zin te faciliteren. Daarvoor bieden bovenstaande *best practices* voldoende aanknopingspunten.

3 Percepties ten aanzien van het fenomeen

Zoals in de bespreking van literatuur en media reeds aan bod is gekomen, worden de begrippen soeverein en autonoom vaak door elkaar gebruikt. Om helder te hebben welke (praktische) definitie de respondenten hanteren, wordt aan het begin van het interview de respondenten gevraagd welke definitie, relevante kenmerken van die definitie en eventuele verschillen of overeenkomsten tussen soevereinen en autonomen zij hanteren. Deze definities en opvattingen zullen in dit hoofdstuk centraal staan.

3.1 Definities

Wanneer respondenten over autonomen spreken wordt er vooral gerefereerd aan de wens om zoveel mogelijk zelfvoorzienend te zijn en, veelal binnen de kaders van de wet, zo min mogelijk met de overheid proberen te maken te hebben (interview 1, 4, 5). Ook worden communes vanaf de jaren zestig en families die naar het buitenland vertrekken om meer zelfvoorzienend te kunnen leven genoemd (interview 1). Daarnaast halen respondenten aan dat autonomen de geldende wet- en regelgeving over het algemeen respecteren en accepteren, maar soms moeite kunnen hebben met het betalen van belasting (interview 10). Een ander heeft het in het kader van autonomen ook over thuisonderwijs, eventuele voorbereidingen voor crises ('prep'-gedrag) en het hanteren van een eigen munteenheid (bijvoorbeeld de Florijn; interview 11). Vanuit veiligheidsoogpunt geven respondenten aan dat deze groep voor hen niet of minder interessant is zo lang zij anderen niet in hun rechten belemmeren en ze zich aan de wet houden.

Wat wel belangrijk is, is dat er een verschil is. De autonome groep die zegt: 'die wet en regelgeving respecteer en accepteer ik nog wel. En ook de autoriteit van de overheid. Of het gezag. Maar ik wil daar wel mijn eigen keuzes in maken. Dus ik wil niet de oorlog in Oekraïne financieren. Maar als het gaat over het gas, licht, afval en het water dat ik krijg, dan wil ik daar wel een bijdrage aan leveren. Maar wel een beetje op vrijwillige basis'. Maar daar is wel sprake van enige vorm van acceptatie. Terwijl de soevereine mensen zeggen: 'dat hele construct overheid, dat is gewoon malafide, crimineel. Daar moeten wij van weg blijven' (interview 10).

Wanneer respondenten spreken over soevereinen, gaat dit vaak gepaard met een uitleg van wantrouwen ten opzichte van de overheid en in combinatie met anti-institutioneel gedachtegoed, complottheorieën en het 'jezelf soeverein verklaren'. Dit 'soeverein verklaren' gebeurt volgens respondenten bijvoorbeeld door middel van het sturen van brieven naar overheidsinstanties. Volgens respondenten erkennen soevereinen de geldigheid van de overheid niet meer, betalen zij geen belasting of rekeningen meer, halen zij kinderen van school en distantiëren zij zich verder van de maatschappij (interview 2, 3, 4, 6, 10, 11). Daarnaast gaan er extra zorgen uit naar het deel dat mogelijk bereid is geweld te gebruiken omdat zij het idee hebben opgevat zich te mogen verdedigen tegen de Nederlandse staat, politie en andere overheidsmedewerkers (interview 2, 6, 11). Deze uitleg van definities lijkt dus overeen te komen met de categorisering van de Nederlandse veiligheidsdiensten (NCTV et al. 2024).

Het is van belang hier op te merken dat enkele respondenten wijzen op mogelijke verschillen in perceptie tussen professionals en betrokken personen zelf. Zo geeft één professional aan dat hij rekening houdt met het feit dat hij mensen vanuit zijn eigen professionele kader als soeverein bestempelt, maar dat het mogelijk is dat de personen in kwestie zich niet als soeverein identificeren of zich als onderdeel van die groep zien (interview 1). Een ander wijst op verschillende stromingen soevereinen zoals de Common Law en Germanieten die afwijkende of zelfs conflicterende overtuigingen kunnen hebben.²³

²³ Waarbij de Common Law zich baseert op natuurwetten die volgens de overtuiging lang bestonden voordat onze tirannieke overheden wetten maakten, waardoor deze illegitiem zijn. Germanieten zien zichzelf als onderdeel van – en beroepen zich daarmee op de speciale status van – inheemse volkeren, die via diverse

Op de vraag wanneer de gedragingen van autonomen of soevereinen volgens de respondenten problematisch worden, is iedereen het erover eens dat de grens ligt bij het naleven van de Nederlandse wet- en regelgeving. Daarnaast wordt specifiek gewezen op en aandacht gevraagd voor problematiek rond kinderen en de (bereidheid tot) gewelddadig gedrag (interview 1, 10, 15):

Ja, afhankelijk van de positie van het kind daarin. Soms zie je dat. Ja. Dat kinderen ook echt autonoom mogen opgroeien, dus ook bijvoorbeeld een vriendje of vriendinnetje mogen hebben buiten de soevereine groep, naar hun reguliere school mogen. Maar je ziet ook wel dat bij best wel strikt belijdende, en niet alleen de soevereinen, maar ook wel andere anti-institutionele gepolariseerde groepen ziet dat kinderen ook echt onttrokken worden aan de samenleving. En ook niet of geen contact mogen hebben met mensen die daarbuiten vallen. Dat betekent dat bijvoorbeeld schoolkeuze of studiekeuze daarmee wegvalt. Of ik noem eens iets simpels, het niet mogen doen van zwemles. Ja, dat is ook best belangrijk voor een kind in ontwikkeling, of kinderen die ziek worden, die mogen dan door een sjamaan of ander worden geholpen in plaats van door een huisarts. En dan heb je toch mogelijk wel vraagtekens als het gaat over, moet je hier als samenleving of als instantie toch wel bemoeienis mee hebben? Want dit gaat niet goed. En dat maakt dat je dan wel die bemoeienis krijgt met de doelgroep (interview 1).

Tegelijkertijd geven respondenten aan dat we als samenleving en overheid niet alles moeten willen problematiseren. Een respondent noemt hierbij het voorbeeld van het legitimatiebewijs van de Germanieten en stelt dat – los van welk oordeel je daarover hebt – het geen probleem hoeft te zijn dat soevereinen deze hebben, zo lang ze ook nog maar een geldig legitimatiebewijs op zak hebben. In die zin kan het gezien worden als een 'lidmaatschapsbewijs' zoals deze ook van verenigingen en winkels bestaan. Het in beslag nemen van dit document zou in dat geval vooral bijdragen aan het beeld dat de overheid er alleen is om van alles af te nemen (interview 10).

Ten slotte zijn er respondenten die in antwoord op de vraag naar problematische gedragingen erkennen dat het tijdig signaleren en ondersteunen van mensen met sociaaleconomische problemen wellicht kan voorkomen dat mensen vatbaar worden of doorslaan in soeverein gedachtegoed. Zij wijzen erop dat zulk preventief beleid momenteel niet gevoerd wordt (interview 2, 12).

3.2 Signalen en omvang

Er zijn meerdere kanttekeningen te plaatsen bij de concrete cijfers over de omvang of signalen van de omvang. Ten eerste inventariseert niet iedere gemeente hoeveel soevereinen zij binnen hun grenzen hebben. Ten tweede hanteren de gemeenten die dit doen niet dezelfde methodiek. Ten derde hebben respondenten met verschillende functies en taakvelden in vergelijking met elkaar een ander deel van de doelgroep in beeld.

Vaak wordt er bij vragen naar aantallen of omvang gesproken over het inventariseren van brieven (interview 1, 2, 5, 8, 9, 10, 13, 14). Hierbij gaat het om enkele tot maximaal tientallen brieven per jaar. Sommige gemeenten houden al enkele jaren bij hoeveel brieven (machtiging opzeggen bestuur, bewaring stempas, verzoek uitschrijving Basis Registratie Personen) zij van soevereinen krijgen, anderen zijn hier recent mee begonnen. Respondenten uit gemeenten die al meerdere jaren zicht hebben op de binnengekomen brieven geven aan dat het aantal ontvangen brieven sinds kort lijkt te dalen (interview 9, 14). Ondanks dat het monitoren van het aantal brieven slechts één mogelijke meetmethode betreft bij een beperkt aantal gemeenten, is bovenstaande wel een relevante bevinding aangezien de recente fenomeenstudie (NCTV et al. 2024) nog wel waarschuwt voor een groeiende beweging. Naast het bijhouden van brieven zijn er gemeenten die actief binnen de eigen

internationaalrechtelijke verdragen erkend zijn. Deze internationaalrechtelijke verdragen zijn echter gesloten door natiestaten, die doorgaans juist door (Common Law) soevereinen als vijand worden gezien. Zodoende wordt duidelijk dat binnen het soevereine gedachtegoed allerlei stromingen met bijbehorende tegenstrijdigheden zijn.

organisatie hebben uitgevraagd of, en zo ja welke signalen bij collega's op diverse afdelingen binnenkomen over soevereinen (interview 14). Respondenten die zelf vanuit hun werk gesprekken voeren met soevereinen of als professional betrokken zijn bij casuïstiek, hebben het veelal over een handjevol mensen die aangemerkt zou kunnen worden als soeverein.

Enkele professionals die inhoudelijk expert of analist zijn, houden zich bezig met het in kaart brengen van bredere signalen. Zij wijzen op de relevantie van het bijhouden van evenementen, lezingen en bijeenkomsten in hun regio. Ook hebben zij oog voor meldingen over het gebruik van niet rechtsgeldige documenten (bijvoorbeeld 'diplomatiek' paspoort) of conflicten bij aanhoudingen, aan de balie of bij mensen thuis waarbij het soevereine gedachtegoed een rol speelt (interview 10). Tegelijkertijd wordt opgemerkt dat het soms – gezien de complexiteit van het fenomeen en de diffuse en diverse doelgroep – lastig te bepalen is welke personen er bij het monitoren van de omvang wel of niet in de som worden meegenomen (interview 1). Dit geldt des te meer bij opvolgende metingen, als definities of meetmethoden gedurende de monitoring veranderen.

In één provincie wordt gesproken over een eerste 'meting' van enkele honderden tot duizenden soevereinen op basis van een integrale analyse van diverse brede signalen (zoals hierboven omschreven) die zijn opgehaald bij partners als gemeenten, Openbaar Ministerie, politie, Reclassering, Raad voor de Kinderbescherming en anderen (interview 10, 11). In andere provincies zijn er bij verschillende gemeenten pas enkele personen 'op de radar' verschenen en is er geen schatting op provinciaal niveau beschikbaar (interview 2, 13). Daarnaast wordt door een respondent in het landelijke veiligheidsdomein 'nog geen tien zaken' genoemd (interview 6). Een respondent die zelf vanuit het lokale veiligheidsdomein bekend wel is met casuïstiek en uitvraag heeft gedaan binnen de afdelingen Sociaal Domein en Jeugd van haar gemeente kreeg te horen dat hen niets bekend was (interview 2).

Er valt dus ten aanzien van het fenomeen op basis van de interviews op voorhand weinig te zeggen over landelijke spreiding of specifieke ontwikkelingen. Wat we wel kunnen zeggen op basis van de interviews is dat er grote regionale verschillen zijn in aanwezige kennis over het fenomeen en de mate waarin er door professionals wordt samengewerkt. Zo valt of staat het 'meten en monitoren' van de omvang bij het signaleren van soevereine uitingsvormen. Veel respondenten uit het veiligheidsdomein geven aan dat er op dit vlak – zeker bij andere afdelingen dan Veiligheid – nog veel kennis ontbreekt. Tegelijkertijd is het van belang kritisch te blijven ten aanzien van het doel van monitoring, de gebruikte meetinstrumenten en relevantie voor de daadwerkelijke omgang met soevereinen – hetzij preventief en ondersteunend, hetzij repressief.

3.3 Breder anti-institutioneel gedachtegoed

Als laatste is het van belang op te merken dat tweederde van de respondenten aangeeft dat er een overlap bestaat tussen verschillende anti-institutionele stromingen. Er wordt in dat kader gesproken over de 'saladebar', waarbij mensen met anti-institutioneel gedachtegoed – waaronder soevereinen – als het ware zelf aan de bar de ingrediënten van hun overtuiging kiezen (interview 10). Met andere woorden: welke complottheorieën of uitleg van bepaalde ingrijpende gebeurtenissen (zoals de coronacrisis) zij aanhangen. Respondenten halen enkele complottheorieën aan die zij ook bij soevereinen voorbij zien komen. Denk hierbij aan het World Economic Forum dat achter de schermen de wereld zou besturen (interview 1) en gifstoffen die door de elite via vliegtuigen over de bevolking zouden worden uitgestort (Chemtrails, interview 10). Ook worden er links gelegd met White Lives Matter beweging (interview 2). De respondenten wijzen erop dat zij het anti-overheids sentiment en anti-institutioneel gedachtegoed in de loop der jaren steeds groter hebben zien worden (zo worden ook sekte-zaken en zendmast-brandstichters aangehaald). De coronacrisis wordt meermaals als

katalysator genoemd voor de toename van het aantal autonomen en soevereinen, alsook breder anti-institutioneel gedachtegoed (interview 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14). De coronacrisis heeft volgens respondenten voor een grote groep mensen zichtbaar gemaakt dat er van alles mis is in de samenleving en de manier waarop de overheid ingrijpt op persoonlijke vrijheden. Men is elkaar vervolgens tijdens protesten, demonstraties, 'lichtjestichten' en online gaan opzoeken om met gelijkgestemden in verbinding te komen (interview 2, 5, 10). Deze gelijkgestemden vinden elkaar vervolgens vanuit diverse stromingen (vanuit geloof in complotten, (rechts-)politiek sentiment of geloofsstructuren) en uit verschillende lagen van de samenleving (van praktisch geschoolden tot hoger opgeleiden; interview 1, 5). Sommige respondenten benoemen ook dat enkele (van de nu bekende) soevereinen in het verleden met enige regelmaat hebben deelgenomen aan reguliere en anti-overheidsdemonstraties en -protesten, zoals tijdens de coronacrisis en boerenprotesten. Enkele hebben daarbij ook bedreigd met geweld of geweld gebruikt (interview 2, 11).

4 Ervaringen in de omgang met soevereinen

Professionals hebben – afhankelijk van hun organisatie, taakveld en functie – op verschillende manieren en op verschillende momenten te maken met soevereinen. In dit hoofdstuk staan de uitingsvormen waar professionals beleidsmatig of in de praktijk mee geconfronteerd worden centraal. Vervolgens worden enkele handvatten toegelicht die volgens meerdere respondenten van belang zijn in de omgang met soevereinen. Denk aan het voeren van een open gesprek, het wegnemen van wantrouwen, eerlijk en transparant zijn, het maken van afspraken, het uitleggen van een maatregel of interventie en het stellen van grenzen. Tot slot staan enkele respondenten binnen het veiligheidsdomein stil bij een adequate voorbereiding van gesprekken en overwegingen met betrekking tot het nemen van voorzorgsmaatregelen.

4.1 Uitingsvormen

Tijdens de interviews zijn verschillende uitingsvormen genoemd waar professionals zelf mee te maken hebben gehad of via hun organisatie en taakstelling bekend mee zijn. Wanneer we de thematische focus van dit onderzoek (zie hoofdstuk 1) en de uitwerking van de uitingsvormen die daaronder vallen op basis van de literatuur en media-scan (hoofdstuk 2) in het achterhoofd houden, gaat het om de volgende (onderstreepte) uitingsvormen:

(1) *Welzijn, zorg en onderwijs:*

- Leerplichtige kinderen aan het reguliere onderwijs onttrekken;
- Onttrekking minderjarigen aan gezag/niet aangeven van pasgeborenen bij de gemeente;
- Organiseren van eigen (thuis)onderwijs;
- Eigen energievoorziening (bijvoorbeeld door middel van een generator of accu's);
- Eigen voedsel- en watervoorziening;
- Opeisen van het 'geboortetrust';
- Niet betalen van verzekeringen, zoals een auto- of zorgverzekering;
- Niet betalen van boetes;
- Niet betalen van belasting;
- Niet betalen van huur of hypotheek;
- Niet betalen van gas, water of elektriciteit;

(2) *Ondermijning van de democratische rechtsstaat:*

- Organiseren van en deelnemen aan diverse bijeenkomsten en demonstraties;
- Retour sturen van de stempas (brief bewaring stempas);
- Versturen brief 'Opzegging machtiging besturen';
- Verzoek tot uitschrijving BRP;
- Gebruik van fantasiedocumenten ('diplomatiek' paspoort);
- Gebruik van ambassadebord aan de woning;
- Geven van (pseudo juridisch) advies;
- Verlenen van (pseudo juridische) bijstand;
- Verkoop van boeken, documentatie en handleidingen met verkondiging van soeverein gedachtegoed waarbij de legitimiteit van de overheid niet wordt erkend;
- Introductie en gebruik van alternatieve of eigen betaalmiddelen;
- Streaming van eigen en overheidshandelen.

(3) *Wetsovertreding en veiligheid:*

- Resolutie van het soevereine Nederlandse volk (2022)
- Het uiten van (online) intimidatie en bedreigingen;
- Doxing (het openbaar maken van privégegevens van professionals, vaak met als doel tot verdere intimidatie en bedreiging);

- Het sturen van vorderingen of claims tegen professionals wegens gedeerde inkomsten, 'onterechte' aanhoudingen of ander 'onrechtmatig' handelen van de overheid;
- Aanschaf van wapens als zelfbescherming of voorbereiding op confrontatie met de overheid;
- (Oproepen tot) eigenrichting, bijvoorbeeld door de inzet van 'sheriffs' of het door middel van 'burgerarrest';
- Het daadwerkelijk uitoefenen van geweld.

Daarnaast vertellen respondenten dat soevereinen elkaar goed weten te vinden bij uiteenlopende online en fysieke bijeenkomsten. Ook spreken de respondenten over een bepaalde 'zendingsdrang' die vanuit de doelgroep lijkt te bestaan om mensen te overtuigen van hun gedachtegoed (interview 3, 5, 6).

Bovenstaande lijst is tegelijkertijd ook een weergave van de blinde vlekken in ons onderzoek. Terwijl respondenten vaak spreken over schuldenproblematiek bij soevereinen, werd niet altijd vermeld waar de schulden of wanbetalingen dan betrekking op zouden hebben en was er geen schuldhelpverlener bij het interview aanwezig die dit kon verduidelijken. Zo zijn het niet betalen van verzekeringen en het niet betalen van gas, water en elektriciteit niet expliciet ter sprake gekomen. Ook is er geen respondent geweest die in het kader van dit onderzoek heeft gesproken over omgang met soevereinen die het 'geboortetrust' wilden opeisen. Dit heeft te maken met de selectie van respondenten voor het onderzoek – hierin zijn bijvoorbeeld geen professionals van de Belastingdienst of verzekeraars meegenomen.

4.2 Het moment van omgang met soevereinen – beleidsmatig

Een deel van de respondenten houdt zich vooral op beleidsmatig en analysevlak bezig met het thema soevereinen. Zij houden zich doorgaans bezig met het maken en afstemmen van intern beleid en samenwerking met andere (overheids)instanties, het inventariseren en analyseren van signalen, en het creëren van bewustzijn over de doelgroep binnen de eigen organisatie en bij eventuele partnerorganisaties. Dit doen zij door het maken van factsheets, het organiseren van themabijeenkomsten en het verzorgen van trainingen. Deze themabijeenkomsten gaan vaak over het creëren van bewustwording over het thema soevereinen, signaleringsmogelijkheden of concrete handelingsperspectieven, soms ook met het oog op het opzetten van het een netwerkstructuur.

Dus we hebben een vrij stevige signaleringsstructuur in de stad staan. Met professionals vanuit het veiligheidsdomein, maar ook het zorgdomein. Denk aan GGZ-professionals, WMO, Centrum voor Jeugd en Gezin. Dus best wel een aantal professionals die op dagdagelijkse basis in contact komen met mensen. En wij proberen dan wel door middel van themabijeenkomsten en trainingen die we organiseren met die professionals deze trends mee te geven, van: nou let op. Dit is wel iets wat we zien. Ik weet nog wel dat ik [...] ook gewoon zelf een keer een sessie heb georganiseerd, met 20 gemeenteprofessionals op het thema. En dan zitten wij natuurlijk wel meer op de veiligheidsrisico's. Maar we geven ook wel mee van: nou let op. Dit zijn wel de mensen die je tegen kan komen. Die het je gewoon moeilijk gaan maken in contact. En sinds kort hebben we ook trainingen vanuit het Rijksopleidingsinstituut tegen Radicalisering. We zetten die sowieso uit. Maar er is nu ook eentje gericht op contact maken en contact houden. Die zit in een pilot vorm (interview 9).

Bij het afstemmen van beleid kan gedacht worden aan de keuze om wel of niet standaardreacties op brieven van soevereinen te formuleren of om voor een bepaalde manier van (persoonlijk) contact te kiezen. Ook is het van belang om een juist proces richting de CTER- /weegtafel te faciliteren ten behoeve van een persoonsgerichte aanpak van radicalisering en extremisme.²⁴ Een ander belangrijk

²⁴ Van de overgrote meerderheid van soevereinen zullen vermoedelijk niet dusdanig zorgelijke signalen zijn dat zij in aanmerking komen om op een CTER-/weegtafel besproken te worden. De benamingen voor dit proces verschillen, maar doorgaans wordt het proces zoals beschreven in de handleiding "Persoonsgerichte aanpak voorkoming radicalisering en extremisme" voor gemeenten, politie, Openbaar Ministerie en ketenpartners besproken. Zie: [exb-2017-43246.pdf \(officiële-overheidspublicaties.nl\)](https://www.officiële-overheidspublicaties.nl/exb-2017-43246.pdf)

aspect van beleid is hoe om te gaan met eigen medewerkers die het soevereine gedachtegoed aanhangen of hier sympathie voor hebben (zie hoofdstuk 5). Afgezien van het voornoemde proces met betrekking tot casuïstiek, staat veel beleidsmatig werk nog in de kinderschoenen. Ten aanzien van de keuze om in persoonlijk contact te treden of juist met standaardreacties te werken, worden hieronder twee voorbeelden genoemd.

Twee door ons gesproken professionals in een gemeente hebben samen met de burgemeester besloten om soevereinen die brieven hebben geschreven uit te nodigen op gesprek. De achterliggende visie is dat iedere inwoner erbij hoort en dus ook gehoord mag worden. Dit betreft geen geformaliseerd beleid, maar de gevoerde gesprekken werden volgens respondenten zowel door hen als door de soevereinen als waardevol beschouwd. Deze ervaring maakt dat men op dit moment overweegt of, en zo ja hoe men hier als gemeente vervolg aan geeft. Tijdens de gesprekken is er vanuit de gemeente onder andere gevraagd of de betreffende soevereinen een hulp- of ondersteuningsbehoefte hadden en of zij op dit moment wel of niet belastingen betaalden. In alle gevallen gaven de soevereinen in kwestie aan belasting te betalen (maar in sommige gevallen te overwegen om hier op enig moment mee te stoppen) en was er geen duidelijke ondersteunings- of hulpvraag. Volgens de respondenten betrof het met name personen die angstig in het leven stonden, zich – al dan niet gesterkt door het geloof in complottheorieën – over van alles zorgen maakten en daarvoor de overheid als schuldige aanwezen. Het doel bij deze gesprekken was dus met name om het menselijk contact te onderhouden om te zorgen dat zij niet verder afdrijven, maar juist door middel van positief contact het vertrouwen in de overheid hervinden. De respondenten hebben – zoals zij zelf aangeven – niet de illusie dat ze deze soevereinen op andere gedachten kunnen brengen ‘door een uurtje koffie te drinken’. Zij hebben echter wel de hoop dat de soevereinen inzien dat de bestuurders en professionals werkzaam voor de overheid – die zij de rug toekeren – redelijke mensen zijn waar een prima gesprek mee te voeren is. Hierbij merken de respondenten zelf op dat het in het kader van opvolging nog interessant kan zijn om dezelfde mensen na verloop van tijd nog eens kort uit te nodigen voor een vervolggesprek. Dat zou het mogelijk maken om te vragen hoe het met ze gaat en of, en zo ja hoe zij (nog steeds) invulling geven aan het soevereine gedachtegoed (interview 5).

Een andere gemeente heeft juist recent gekozen voor het formuleren van standaardantwoorden op brieven van soevereinen die hun belastingen niet meer wilden betalen. Aanvankelijk werd op iedere brief gereageerd door de afdeling Belastingen. Dit bleek qua werkdruk niet langer haalbaar. Nu wordt een standaardbrief met uitleg verstuurd. Hierin staat dat de gemeente niet akkoord gaat met het niet betalen van de belastingen en dat er niet gereageerd zal worden op eventuele vervolggerichten. Daarna worden reguliere procedures gevolgd om de belasting te innen. De respondenten zijn zich er daarbij van bewust dat dat voor problemen bij de mensen kan leiden. Zij wijzen er echter wel op dat er altijd schuldhelpverlening bestaat voor mensen die deze hulp accepteren, maar dat er preventief niets ‘extra’s’ is ingericht (interview 13). Indien men als gemeente wel persoonlijk contact met soevereinen overweegt, kan er worden nagedacht over *wie* hiervoor op *welk* moment het beste geschikt is. Zo wees een respondent op een voorbeeld uit een andere gemeente waar de burgemeester in gesprek gaat met soevereinen. Hierbij werd opgemerkt dat het ook belangrijk is om een norm te stellen: als andere burgers ook niet zomaar bij de burgemeester op gesprek mogen, waarom wordt dan wel voor deze groep een uitzondering gemaakt? Indien er al een voortraject is geweest waarbij bijvoorbeeld medewerkers uit het sociaal domein, van veiligheid of de wijkagent al zonder succes geprobeerd hebben positief contact op te bouwen met een soeverein, dan kan de burgemeester nog als laatste ‘troef’ worden ingezet. Wanneer de burgemeester al in een vroeg stadium wordt betrokken bij de omgang met soevereinen zijn er weinig alternatieven om nog op terug te vallen (interview 8).

Een ander gespreksonderwerp met betrekking tot beleid betreft het opzetten van een signaleringsstructuur, het organiseren van themabijeenkomsten (interview 9, 14) of het laten uitvoeren van trainingen (interview 1, 5, 9, 10, 12, 14).²⁵ Bij deze bijeenkomsten en trainingen worden diverse professionals uit het sociale, zorg- en veiligheidsdomein uitgenodigd die op dagelijkse basis met inwoners in contact komen. Op deze manier hopen zij dat de professionals in de praktijk een beter beeld krijgen van de doelgroep, signalering, mogelijkheden voor het melden van zorgen en eventuele veiligheidsrisico's om op voorhand rekening mee te houden. Soms worden de professionals die bij deze trainingen of bijeenkomsten aanwezig zijn, aangewezen als 'ambassadeur' of 'aandachtsfunctionaris' om binnen eigen afdelingen of organisaties hun kennis te delen (denk hierbij aan WMO-medewerkers, schuldhulpverlening, leerplichtambtenaren, jongerenwerkers, sociaal welzijnswerkers, woningbouwcorporaties, scholen; interview 5, 9, 14). Door een breed palet aan professionals alert te maken op de signalen en eventuele kwetsbaarheden van soevereinen hoopt men beter en sneller te kunnen helpen bij ondersteuningsvragen en het gemeentelijk informatiebeeld ten aanzien van de doelgroep te kunnen verbeteren en beleid te bepalen. Een van deze gemeenten heeft na de betreffende awareness sessies bij verschillende interne afdelingen een enquête afgenomen. In deze enquête wordt onder andere gevraagd in hoeverre medewerkers bij deze afdelingen bekend zijn met signalen van soevereinen, waar zij dat uit afleiden, en of er bepaalde casuïstiek bij hen bekend is die vanuit de gemeente geanalyseerd kan worden ten behoeve van eigen leer materiaal (interview 14).

4.3 Het moment van omgang met soevereinen – in de praktijk

Respondenten uit de praktijk hebben uiteenlopende gesprekken gevoerd met soevereinen: één respondent is via social media in contact gekomen met enkele soevereinen en heeft met hen open gesprekken gevoerd over onder andere hun gedachtegoed, grieven en beleving (interview 3), twee respondenten hebben te maken met soevereinen in hun bredere werkzaamheden als sociaal welzijnsprofessional (interview 4, 14), twee respondenten hebben gesprekken met soevereinen gevoerd naar aanleiding van brieven die zij van hen hadden ontvangen (interview 5), terwijl weer andere respondenten gesprekken hebben gevoerd in het kader van adviesvragen, zorg- en veiligheidshuis- of strafrechtelijke casuïstiek (interview 6, 10, 12).

Allereerst is het belangrijk om stil te staan bij het *moment* van omgang met soevereinen. Veel van de hierboven genoemde respondenten die gesprekken hebben gevoerd met soevereinen deden dat vanuit een bepaalde taak, zoals het opstellen van adviezen met het oog op ondersteuning of interventie. In slechts twee interviews werd expliciet benadrukt dat respondenten gesprekken met respondenten voerden vanuit de overtuiging dat iedereen ertoe doet en oordeelsvrij gehoord mag worden (interview 3, 5). Dit wil overigens niet zeggen dat respondenten die gesprekken met soevereinen hebben gevoerd vanuit een bepaalde taak geen open en transparante houding hebben aangenomen, maar wel dat er een concreet achterliggend doel of 'agenda' is vanuit de organisatie.

Zoals één respondent die zelf in gesprek ging met enkele soevereinen het belang van het moment van omgang verwoordde:

Wij hebben altijd met deze mensen contact op het moment dat het al beladen is. Bij een uithuiszetting, op het moment dat we de deurwaarder moeten assisteren. Op het moment dat hij niet wil meewerken aan de staande houding. En dan gaat er frictie komen. Want er zit natuurlijk een gelaagdheid in dat gesprek, van autoriteit naar een soeverein of een autonoom. En nu zat die er helemaal niet in. Ik zeg, ik ben alleen maar om te luisteren. En toen dacht ik van: misschien is dat wel iets wat de overheid wel meer zou kunnen, op voorhand ook gewoon eens oordeelsvrij naar die mensen luisteren. [...] Ook als politie zijnde (interview 3).

²⁵ Bijvoorbeeld door het Rijksopleidingsinstituut tegengaan Radicalisering.

Een andere respondent wijst ook op het vaak beladen contact tussen overheid en soevereinen. Hij stelt voor om, op het moment dat bij een gemeente bekend is dat er bij een persoon nog andere zaken spelen zoals klachten over het onderhoud aan de weg, de groenvoorziening of andere aspecten waar de gemeente invloed op heeft, juist eens deze klachten als ingang te nemen.²⁶ Dat wil zeggen, de betreffende persoon niet als soeverein te benaderen, maar als ontevreden inwoner die een bepaalde vraag of klacht heeft. Op die manier ervaren mensen dat de overheid – waarvan zij het beeld hebben dat die niks voor hen doet – wel bereid en in staat is om te helpen. Wanneer het gaat om vragen die breder spelen in de buurt (denk aan verkeersveiligheid) of in het informele netwerk van de betreffende persoon, kunnen deze mensen betrokken worden om op die manier samen een probleem aan te pakken en relaties te normaliseren en verstevigen (interview 10).

Open gesprek om wantrouwen weg te nemen

Een van de belangrijke handvatten bij de omgang met soevereinen – vanuit wie geen gewelds dreiging uitgaat – is het voeren van een open gesprek ('van mens tot mens', interview 3, 5, 10). Soevereinen hebben een negatief beeld van de overheid met bijbehorend vijandsbeeld²⁷ van bestuurders, ambtenaren en andere professionals als uitvoerders van overheidsbeleid. Om die reden is het volgens de respondenten cruciaal om te benadrukken dat zij ook maar mensen zijn om vervolgens zo oordeelsvrij mogelijk het gesprek aan te gaan. Respondenten raden aan om niet in discussie te gaan over het gedachtegoed of (on)waarheden omdat dit het opbouwen van vertrouwen in de weg staat. De leefwereld van soevereinen kan soms ver af staan van de eigen leefwereld van professionals. Het is daarom belangrijk om bewust respectvol te luisteren naar overtuigingen en eventueel door te vragen naar bepaalde elementen uit die overtuiging ("hoe zit dat dan?", "leg eens uit"). Dit kan bijdragen aan de kennis van de professional ten aanzien van het soevereine gedachtegoed (en de verschillende stromingen daarbinnen). Indien er (schijnbare) tegenstellingen in het verhaal sluipen, kan hier voorzichtig mee gespiegeld worden om te kijken of de betreffende persoon open staat voor reflectie hierop (interview 10).

Daarnaast is het van belang door te vragen naar eventuele specifieke redenen die hebben gezorgd voor het wantrouwen in de overheid (interview 3, 5, 10). Respondenten benoemen dat soevereinen regelmatig gegronde redenen hebben om boos te zijn op de overheid. In dit kader worden doorgaans dezelfde voorbeelden aangehaald als die in de literatuurstudie aan bod zijn gekomen, zoals het toeslagenschandaal, de gaswinning in Groningen en de coronacrisis. Het advies van respondenten om hierin deze grieven te erkennen zonder direct ook mee te gaan in het daaruit volgende soevereine gedachtegoed. Er wordt ook regelmatig gewezen op de stugge, onpersoonlijke manier waarop de overheid met haar burgers omgaat en die voor veel burgers onnavolgbaar is. Zo geeft een respondent het volgende voorbeeld:

We hebben nu een mevrouw die is heel boos [...] dat ging over de gemeentebelastingen: Criminele organisatie. Vele brieven en telefoontjes. En wat blijkt nou, die mevrouw wil eigenlijk al twee jaar haar gemeentebelasting niet betalen, van zeg 1000 euro per jaar. Maar wat ze wel doet, als autonoom, is elke maand 100 euro overmaken. Dus als je rekent kom je op 1200 euro per jaar uit dat ze betaalt. Maar ze moet 1000 euro betalen. Wat zegt de gemeente: Ja dat klopt niet want onze factuur is dit. En jij betaalt dat.

Maar dan ga je wel met de gemeente gesprekken voeren en zeggen: jongens, echt serieus? Iemand wil dus meer betalen dan je vraagt, maar omdat 'system says no', escaleert dit. Zou je niet wat beweeglijker worden als gemeente? Waarom laat je dit twee jaar zo escaleren. Er is ook nooit met haar gesproken, alleen maar brieven gestuurd. Nodig haar nou eens uit. Kijk eens of je tot een oplossing kan komen. Ik bedoel waarom

²⁶ Hierbij is het uiteraard van belang om geldende (privacy) wet- en regelgeving in acht te nemen. Per geval zal moeten worden bekeken welke informatie gedeeld mag worden, met het oog op welk doel. Het knelpunt van informatiedeling zal in het volgende hoofdstuk worden behandeld.

²⁷ Hier wordt in het volgende hoofdstuk nader bij stilgestaan.

niet. Je kan ook zeggen: laten we eens een jaar dit doen. En over een jaar als je elkaar wat beter kent. En zij heeft gezien dat je wat meeveert. Dan heb je best kans dat ze over een jaar zegt: Weet je wat, je hebt gelijk, laat ik gewoon in één keer dat bedrag betalen. En dan ben je van het hele gedoe af. Nu escaleert dit. Ze wordt steeds bozer. Ze krijgt niemand aan de lijn.

Het zijn hele simpele dingen. Alleen wij als overheid zijn heel stug. En reageren te laat. En zo creëer je als overheid uiteindelijk je eigen probleem (interview 10).

Wanneer er duidelijke redenen, gevoelens en onmacht ten grondslag liggen aan het wantrouwen in de overheid, of daar in ieder geval een grote invloed op hebben (zoals in het voorbeeld hierboven), kan worden geprobeerd een helpende hand te bieden. Indien aanwezig, kan hierbij gebruik worden gemaakt van het informele netwerk van de soeverein (partner, ouders, kinderen, vrienden, collega's, burens). Zeker wanneer het soevereine gedachtegoed in extreme gevallen leidt tot uithuiszettingen of het uit de ouderlijke macht zetten, kan vanuit een gezamenlijk belang van de soeverein en zijn of haar informele netwerk – bijvoorbeeld de partner of het kind – naar oplossingen worden gezocht (interview 4, 7, 8, 12).

Eerlijkheid en transparantie

In de omgang met soevereinen is het belangrijk om eerlijk en transparant te communiceren, zeker wanneer er een aanbod voor hulp of ondersteuning wordt gedaan. Immers, dat wat beloofd wordt moet ook worden nagekomen om het vertrouwen tussen burger en overheid ten goede te kunnen komen ('doe wat je zegt en zeg wat je doet'-principe; interview 5, 12). Het belang van dit principe is uiteraard niet uniek voor soevereinen, maar verdient gezien het inherente wantrouwen van deze doelgroep in de overheid extra aandacht.

Daarnaast is het ook naar de eigen organisatie toe van belang om eerlijk en transparant te zijn over contacten met soevereinen – zeker wanneer dit op eigen initiatief gebeurt. Door meerdere respondenten is gewezen op een bepaalde 'zendingsdrang' of 'evangeliedrang' van soevereinen om anderen, inclusief overheidsmedewerkers, te overtuigen (interview 3, 6, 10). Eerder is al opgemerkt dat het van belang is oordeelsvrij te luisteren naar soevereinen en vooral niet in discussies over het gedachtegoed te verzanden. Het niet goed- of afkeuren van het gedachtegoed om discussie op dit vlak te vermijden, kan bij de soeverein echter het beeld scheppen dat de professional open staat voor of zelfs aanhanger is van het soevereine gedachtegoed. Wees jezelf bewust van dit risico. Om te voorkomen dat er enige twijfel ontstaat bij de eigen organisatie over de bedoelingen of integriteit van de professional is het daarom verstandig om op voorhand (met name bij open gesprekken op initiatief van de professional) contact met de leidinggevende af te stemmen. Daarnaast kan ten behoeve van de transparantie eventueel een kort verslag van het gesprek (met toestemming van de soeverein, eventueel geanonimiseerd) worden gemaakt (interview 3).

Afspraken maken en maatregel of interventie uitleggen

In sommige gesprekken met soevereinen – die bijvoorbeeld betrekking kunnen hebben op ondersteuning en hulp, maar ook op voorgenomen of in werking getreden (repressieve) interventies – zullen duidelijke afspraken gemaakt moeten worden. Dit verheldert de wederzijdse verwachtingen en scheidt duidelijke kaders waarbinnen soevereinen zich kunnen uiten en bewegen (interview 6, 9, 10). Zo wordt door een respondent gezegd dat het niet per se problematisch is als soevereinen klagen over de overheid of je tijdens het gesprek proberen te overtuigen van hun interpretatie van bepaalde wet- en regelgeving. Zo lang de professional expliciet duidelijk maakt dat hij of zij wél gebonden is te handelen naar de geldende wet- en regelgeving, ook al is de betreffende soeverein het daar niet mee eens (interview 9). Een ander stelt dat het altijd belangrijk is als overheid om beleid, maatregelen of interventies in begrijpelijke taal uit te leggen aan soevereinen zodat zij weten wat de consequenties zijn van hun handelen wanneer zij er bewust voor kiezen in strijd met wet- en

regelgeving te handelen – al dan niet aangejaagd door pseudo juridisch advies van andere soevereinen (interview 1).

Grenzen stellen

Grenzen stellen in de omgang – zeker wanneer er sprake is van soevereinen met een verhoogd risico op geweldsbereidheid – is een cruciaal element wat door meerdere respondenten is aangehaald. Bedenk je vooraf: wanneer voelt iets oncomfortabel, onveilig, waar ligt de grens en hoe handhaaf je die tijdens een gesprek (interview 14)? Soms kan beantwoording van die vragen vooraf leiden tot de keuze om een bepaalde soeverein niet te spreken. Zo geeft een respondent een voorbeeld van een soeverein die hij niet wilde spreken gezien zijn eigen (preventieve) taakstelling in combinatie met signalen dat deze persoon (onder reclasseringstoezicht) vooral bezig was met het persoonlijk aansprakelijk stellen van professionals in plaats van (in de ogen van de respondent) positieve veranderingen in zijn leven door te voeren (interview 10). Ook tijdens het gesprek is het belangrijk om de eigen grenzen aan te geven. Denk hierbij aan grenzen die betrekking hebben op concrete of algemene dreigende uitingen van soevereinen, zeker wanneer van een persoon bekend is dat hij of zij dit soort uitingen in het verleden heeft verkondigd. Maak in dat geval de persoonlijke grenzen bij aanvang van een gesprek helder en bespreek wat de consequenties zijn als die grenzen niet worden gerespecteerd, zoals het stoppen van het gesprek, het maken van een melding of het doen van aangifte. Zoals uit onderstaand voorbeeld blijkt, kan een gesprek uiteraard ook onverwacht een andere wending krijgen:

Ikzelf heb bij een gesprek gezeten wat we met z'n tweeën deden, dus een collega [...] en ikzelf, en de cliënt kent ons allebei. De medewerker van [...] was de vaste begeleider en ik was betrokken vanuit het casusoverleg. En dat gesprek ging niet zoals de cliënt wilde en die medewerker [...] had honderd keer uitgelegd: 'ja maar dit is alles wat ik kan, wat u vraagt is onmogelijk', ze had zelfs het scherm omgedraaid van 'kijk dit en dit en dit kan ik aanklikken, maar wat u wil staat er niet bij, dat is gewoon niet mogelijk'.

Dat gesprek eindigde met een hele persoonlijke bedreiging naar haar toe waar we direct ook aangifte van hebben gedaan, werk van hebben gemaakt. De toezegging tot het stadskantoor is een tijdje ingetrokken, hij kon zich maar op één manier melden, zijn uitkering is daardoor gestopt, dus heel ingrijpend was dat. En dan zie je dus dat die stappen, en dat was niet zozeer strafrechtelijk, maar echt heel duidelijk maken van 'jongens, dit is de lijn, hier ben je overheen gegaan, dit pikken we niet'... Dat dat wel even iemand wakker heeft geschud van 'oh wacht eens even, ik kan niet alles maken en ik kan niet gewoon maar schreeuwen wat ik gewend ben om te schreeuwen op social media'.

Dat was wel een eye opener voor die cliënt en ik moet zeggen dat het de laatste tijd ook wel redelijk goed met hem gaat en hij heeft ook wel een keer echt gezegd 'het spijt me enorm wat ik toen gedaan heb' en toen zei hij daarbij van 'ja toen zat ik in een andere fase van mijn leven, daar schaam ik me voor maar ik wil het nu beter doen'. Nou, dat is mooi dat kan je nu laten zien dan (interview 12).

4.4 Voorbereiding van gesprekken en voorzorgsmaatregelen

In de voorgaande paragrafen is vooral de nadruk gelegd op het voeren van open gesprekken, het wegnemen van wantrouwen en enkele noodzakelijke ingrediënten daarvoor. Dit heeft met name betrekking op soevereinen waar geen dreiging van uit gaat. Daarnaast zijn er ook soevereinen waarvan duidelijk is dat zij geweldsbereid zijn. Ondanks dat het van belang is om een gesprek altijd goed voor te bereiden, geldt dat bij deze groep des te meer. Bij het werken met soevereinen die geweldsbereidheid tonen is het belangrijk dat de eigen organisatie alert is op het eigen beleid ten aanzien van voorzorgsmaatregelen en de beschikbaarheid van eventuele nazorg: weten professionals voorafgaande aan een gesprek met welke veiligheidsrisico's ze te maken kunnen krijgen en in hoeverre zij deze kunnen ondervangen door het nemen van voorzorgsmaatregelen? Zijn dit voorzorgsmaatregelen die standaard door de organisatie worden gepromoot en gefaciliteerd? Door de aanwezigheid van zulke maatregelen binnen organisaties te inventariseren, wordt duidelijk of en

op welke vlakken deze maatregelen voldoende bescherming bieden voor haar medewerkers (interview 10). Daarnaast wordt in algemene zin gewezen op het belang van kennis van het fenomeen en adequate training van professionals (interview 11). Tot slot kan het relevant zijn om af te kijken van standaard afspraken (met interne of externe partners) met betrekking tot de tijdslimiet voor het aanleveren van adviezen of rapportages op basis van gesprekken met soevereine cliënten, aangezien er doorgaans meer tijd nodig is om een vertrouwensband op te bouwen en tot een goed gesprek te komen (interview 6).

De voorbereiding en het voeren van een gesprek met soevereinen in de praktijk vindt (volgens sommige respondenten) idealiter met twee personen plaats (3, 6, 8, 10). Onderling wordt vooraf het doel van het gesprek, de onderwerpen, de persoonlijke grenzen en de beschikbare informatie over de betreffende soeverein besproken (interview 6). Daarnaast zie en hoor je meer tijdens een gesprek wanneer je samen met een collega het gesprek aangaat, of kun je een taakverdeling aanhouden waarbij de één het gesprek voert en de ander observeert en kun je letten op elkaars welzijn mocht een gesprek toch een nare wending krijgen (interview 3, 10).

Ten aanzien van voorzorgsmaatregelen wordt onder andere gewezen op – voor zover dat met het oog op privacywetgeving mogelijk is²⁸ – het vooraf inwinnen van informatie over de soeverein in kwestie ten behoeve van een risico-inschatting. Zo kan een professional afwegingen maken om al dan niet in contact te treden met een soeverein, eventuele voorzorgsmaatregelen tijdens de omgang te kunnen nemen (interview 7, 8, 10) en het overwegen van bepaalde locaties waar je iemand wel of niet spreekt (interview 3, 6, 9).²⁹ In het kader van doxing worden verschillende maatregelen genoemd:

- Zorgen dat men de telefoon niet mee naar binnen mag nemen zodat hij of zij geen opnames kan maken (interview 6);
- Het gebruik van aparte werktelefoons zodat telefoonnummers niet zomaar kunnen rondcirculeren (interview 6);
- Het verder weg parkeren van de (dienst)auto zodat kentekens minder snel rondcirculeren (interview 6);
- Het enkel noemen van de eigen voornaam tijdens een gesprek (interview 10);
- Het gebruiken van een algemeen emailadres zonder het noemen van de eigen (achter)naam (interview 8, 9);
- De persoonlijke keuze om niet openlijk op social media te posten of online makkelijk vindbaar te zijn (interview 6).

Tot slot wordt opgemerkt dat het belangrijk is om altijd rekening te houden met het feit dat je opgenomen kunt worden, ondanks genomen voorzorgsmaatregelen (interview 3, 6). Eerder is ook al gewezen op de overweging om aan transparante verslaglegging te doen om te zorgen dat de eigen organisatie op de hoogte is van gespreksvoering en de soevereinen de omgang minder makkelijk op een eigen manier kunnen *framen* (interview 3).

²⁸ Ook hierbij speelt het knelpunt van informatiedeling een rol. Dit zal in het volgende hoofdstuk worden behandeld. Te allen tijde geldt dat per geval zal moeten worden bekeken welke informatie door een instantie of professional mag worden gedeeld, met het oog op welk doel.

²⁹ Denk aan een neutrale locatie, een locatie met een 'noodknop' of een locatie waar eventueel aanwezige beveiligers ingelicht kunnen worden.

5 Wijsheden, knelpunten, dilemma's en ondersteuningsvraagstukken

Enkele 'tips en tricks' in de omgang met soevereinen zijn hierboven bij de ervaringen van respondenten al aangestipt. In dit hoofdstuk zullen de wijsheden, knelpunten, dilemma's en ondersteuningsvragen van professionals centraal staan. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen concrete knelpunten en dilemma's vooraf, tijdens of na afloop van omgang met soevereinen enerzijds, en meer algemene knelpunten en dilemma's die inherent zijn aan risico gestuurd werken in het veiligheidsdomein anderzijds.

5.1 Wijsheden

In voorgaande hoofdstukken zijn al sporadisch enkele praktische wijsheden aan bod gekomen in relatie tot de omgang met soevereinen. Deze komen grotendeels overeen met de handelingsperspectieven die ook in paragraaf 2.7 aan bod zijn gekomen. In deze paragraaf zullen de wijsheden ten aanzien van beleid en praktijk integraal worden besproken.

Een eerste wijsheid heeft betrekking op kritische reflectie op het eigen taalgebruik. Woorden zijn betekenisvol in zowel training en bewustmaking van collega's (die mogelijk zelf sympathie hebben voor het soevereine gedachtegoed) als in omgang met soevereinen (interview 8, 14). Door te spreken over anti-institutioneel *extremisme* worden mensen mogelijk in een vroeg stadium al in een hokje gedrukt of gecriminaliseerd, terwijl het aanhangen van een bepaald gedachtegoed niet strafbaar of problematisch is (interview 14). Denk daarom na hoe er *over* en *met* soevereinen wordt gesproken.

Een tweede wijsheid gaat over het investeren in een netwerk van partners en in de aanwezige kennis bij deze partners. De ervaring van respondenten leert dat een snelle uitvraag aan collega's naar signalen van soevereinen doorgaans weinig oplevert. Er wordt vaak verondersteld of gezegd dat anderen het fenomeen niet herkennen. Wanneer echter wordt doorgevraagd en er een gesprek op gang komt over bepaalde signalen, blijken collega's soms toch (mogelijk) interessante ervaringen te hebben gehad. Neem daarom niet meteen genoegen met een antwoord dat andere afdelingen of partners geen signalen hebben ontvangen, maar zie dit als mogelijkheid om het gesprek aan te gaan en te toetsen of de betreffende afdeling of partner wel over de juiste kennis beschikt om signalen te herkennen. Na een kennismakingsgesprek en uitleg over het fenomeen blijkt regelmatig dat men vervolgens toch wel met één of meerdere gevallen bekend is waar soeverein gedachtegoed mogelijk tot problemen leidt. Door op deze manier andere collega's bewust te maken wordt zowel geïnvesteerd in kennis als in relaties die uiteindelijk wellicht een gedragen beleid, beeld en samenwerking opleveren (interview 10, 14). Ook het 'bottom-up' organiseren van provinciale werkgroepen door gemeenten en partnerorganisaties faciliteert deze kennis- en ervaringsuitwisseling (interview 10, 15).

Een derde wijsheid ziet op het kritisch reflecteren op het achterliggende doel van de omgang met soevereinen. Een gesprek aangaan en vertrouwensrelatie opbouwen met soevereinen kan namelijk erg arbeidsintensief zijn. Tegelijkertijd kan het op individueel niveau veel inzichten opleveren voor de professional en organisatie en bij een positieve ervaring ook een helend proces zijn voor de soeverein. Denk daarom na over waarom je met een bepaalde soeverein of soevereinen in contact wil komen. Wat is het doel van een gesprek, bijeenkomst, of brief? Wanneer is de omgang 'geslaagd' en wat ben je als organisatie en professional bereid daarvoor te investeren (interview 1, 3, 5, 10)?

Wanneer contact wordt gezocht met soevereinen is het van belang een aantal praktische wijsheden in het achterhoofd te houden. Wees je er bijvoorbeeld van bewust dat het gesprek en jij als professional opgenomen kunnen worden. Ga met een open houding en oordeelsvrij het gesprek aan. Probeer niet in discussies over het gedachtegoed te verzanden maar op een respectvolle manier te luisteren naar de grieven en overtuigingen van de ander en hierop door te vragen. Wanneer helder is welke grieven, emoties of overtuigingen ten grondslag liggen aan het wantrouwen in de overheid kan worden geprobeerd een helpende hand te bieden. Wees daarbij eerlijk en transparant over wat je als professional of organisatie voor iemand kunt betekenen, maar geef ook aan wanneer (en waarom) niet kan worden voldaan aan bepaalde hulp- of ondersteuningsvragen. Zorg er hierbij ook voor dat er steun is vanuit de eigen organisatie voor een open gesprek met soevereinen en de randvoorwaarden daarvan (bijvoorbeeld door eventueel extra de tijd te nemen om een vertrouwensband op te bouwen of het niet afkeuren van gedachtegoed). Wees hierover transparant naar de eigen organisatie. Wanneer afspraken gemaakt moeten worden in het kader van een hulpvraagstuk of (repressieve) maatregel is het van belang om hier duidelijk over te zijn om onrealistische verwachtingen te voorkomen. Het hoeft hierbij geen belemmering te zijn wanneer een soeverein een andere opvatting of uitleg heeft van de wet- en regelgeving, zo lang hij of zij maar accepteert dat je als professional deze geldende wet- en regelgeving wel respecteert en hieraan gebonden bent. Tot slot kan het van belang zijn – met name bij soevereinen met een verhoogd risico op geweldsbereidheid – voorafgaand aan het contact na te denken over wanneer iets oncomfortabel of onveilig voelt en persoonlijke grenzen te stellen. Benoem deze grenzen (zoals bijvoorbeeld het uiten van bedreigingen) en de consequenties wanneer deze grenzen niet worden gerespecteerd (zoals het stoppen van het gesprek, of het doen van een melding of aangifte). Denk na over een goede voorbereiding van het gesprek en tref indien nodig voorzorgsmaatregelen (zie hiervoor paragraaf 4.4).

Op de vraag welke competenties een professional nodig heeft in de omgang met soevereinen, wijst een respondent die meerdere gesprekken heeft gevoerd op een goede dosis interpersoonlijke sensitiviteit, met andere woorden: inlevingsvermogen. Daarnaast moet een professional beschikken over goede communicatieve en cognitieve vaardigheden, dus goed kunnen luisteren, goed kunnen doorvragen en tijdens een gesprek voldoende kunnen reflecteren op zinnen of woorden die beter vermeden kunnen worden (“u als burger”, “u moet”). Ook is een gedegen kennis van de doelgroep van belang om (subtiele) verschillen binnen de breedte van de doelgroep te kunnen duiden en daarop in te springen. Tot slot wordt nog gewezen op het belang van het kunnen leveren van maatwerk (zie ook paragraaf 5.4), creatief oplossingsvermogen (“doen wat nodig is”) en afhankelijk van de persoon en situatie, een gezonde dosis humor.

5.2 Knelpunten

Een groot knelpunt dat wordt benoemd door respondenten is het inherente wantrouwen van soevereinen jegens de overheid en overheidsprofessionals (interview 6, 7, 8, 12). Wanneer enkele respondenten de omgang met soevereinen vergelijken met de omgang met jihadisten (of andere streng religieuze extremisten), geven zij aan zich bij soevereinen soms kwetsbaarder of sneller geïntimideerd te voelen. Zoals één respondent dit verwoordt:

We hebben daar in het begin namelijk heel erg mee geworsteld... dat we zeiden... Nou ja, bij de jihadisten waren wij gewoon de ongelovige sukkels. Wij snaptten het gewoon niet. En nou ja, in het ergste geval kwamen we dan gewoon zelf in de hel terecht. En dat was het. Terwijl bij de soevereinen en überhaupt met anti-overheidsdenken... zijn wij een onderdeel van het grote probleem. En dat maakt de insteek voor een gesprek vele malen moeilijker. Want wij passen ook in het vijandsbeeld. Wij zijn de lange arm van de overheid. Wij zijn niet objectief. Nou ja, we zijn voor van alles en nog wat ook uitgemaakt (interview 6).

Met betrekking tot de algemene houding van soevereinen wordt ook genoemd dat zij (1) soms überhaupt niet bereid zijn om te praten, en (2) indien zij wel willen praten, zij vaak niet open staan voor een uitleg die niet strookt met hun eigen (vijandige) leefwereld. Daarom werd in het vorige hoofdstuk al aangestipt dat het volgens veel respondenten verstandig is om weg te blijven van 'welles-nietes' discussies over verschillende leefwerelden.

Een ander knelpunt dat meermaals wordt aangestipt is het diverse en diffuse karakter van de doelgroep soevereinen (van zelfvoorzienend tot geweldsbereid, puttend uit verschillende complottheorieën, vanuit verschillende stromingen). Dit staat een adequate 'meting en monitoring' van aantallen en aanpak in de weg (met name in preventieve zin, interview 12). Door sommige respondenten wordt veel belang gehecht aan duidelijke definities en afbakening, terwijl door anderen juist wordt gezegd dat men daar misschien juist minder aan vast zou moeten houden. Daarmee samenhangend worden er binnen bepaalde processen ook verschillende operationalisaties gebruikt om te beoordelen of iemand bijvoorbeeld in aanmerking komt voor een bepaalde (persoonsgerichte) aanpak. Bijvoorbeeld 'als er sprake is van extremistisch gedrag', of een casus 'CTER-waardig'³⁰ is, wanneer er sprake is van 'een geweldscomponent' of 'geweldsbereidheid', etc. Een ethisch dilemma dat hieruit volgt en door veel respondenten wordt onderstreept is de vraag wanneer de overheid in brede zin mag of zou moeten kunnen ingrijpen in iemands leven. Deze vraag heeft ook praktische implicaties.

Zo wordt in relatie tot bovenstaande namelijk vaak gewezen op een ontbrekend, onduidelijk of ontoereikend wettelijk kader op preventief gebied in samenhang met het focussen op bestaande systemen, processen en geplaatste 'schotten' (interview 1, 2, 11, 12). Zeker in relatie tot preventie wordt genoemd dat – gezien de complexiteit van het fenomeen soevereinen – op dit moment eigenlijk niet duidelijk is welke partners en stakeholders überhaupt allemaal met soevereinen te maken (kunnen) hebben, wie van hen een wettelijke taak hebben, en zo ja, welke bevoegdheden daarbij horen (interview 8, 9, 11, 12). Ook is niet duidelijk of men vanuit het sociaal domein, zorg en veiligheid weet wat men van elkaar kan en mag verwachten, en of men met elkaar wel 'dezelfde taal' spreekt (interview 14).

Daarnaast wordt het niet mogen delen van informatie als praktisch probleem ervaren. In paragraaf 4.3 en 4.4 van het vorige hoofdstuk zijn enkele tips aan bod gekomen om laagdrempelig in contact te komen met soevereinen in de gemeente (bijvoorbeeld door te kijken naar alternatieve contactmomenten zoals klachten of hulpvragen) of om juist voorafgaand aan contact met een (met name geweldsbereide) soeverein informatie in te winnen ten behoeve van een risico-inschatting. Het is hierbij van belang op te merken dat per geval moet worden bekeken met welk doel welke informatie mag worden gedeeld. Op dit moment is niet duidelijk welke informatie, door welke professional, op basis van welke bevoegdheid en in welke situatie gedeeld mag worden. In deze context wordt ook het voorbeeld genoemd dat, wanneer belastingdiensten, schuldsanering en woningcorporaties al aan de voorkant zorgelijke signalen met elkaar zouden kunnen delen, ergere problemen of interventies wellicht voorkomen kunnen worden. Denk hierbij aan uithuiszettingen, zeker wanneer er kinderen in het spel zijn. Dit tast niet alleen het welzijn en de directe veiligheid van de betrokkenen aan, maar kan ook leiden tot verdere polarisatie en radicalisering wat vervolgens op een later moment pas bij afdelingen veiligheid, handhaving en de politie terecht komt (interview 1, 2).³¹ Wanneer er geen sprake is van het plegen van strafbare feiten, er geen dreiging van een

³⁰ CTER staat voor: Contraterrorisme, Extremisme en Radicalisering.

³¹ Overigens wordt uit interviews niet duidelijk of casuïstiek met betrekking tot schulden betrekking heeft op personen die het soevereine gedachtegoed als 'oplossing' zien voor hun schulden, personen die door het aanhangen van soevereine gedachtegoed in de schulden terecht komen, of beide ('kip-en-ei'-verhaal).

persoon uitgaat en deze voor schulden- of andersoortige problematiek geen vrijwillige hulp aanvaardt, stellen gemeenten dat hun handen grotendeels gebonden zijn en personen (waar zij zich soms wel degelijk zorgen om maken) van de radar verdwijnen tot het punt dat er escalatie plaatsvindt (interview 2, 7, 8, 12, 14). Het diverse en diffuse karakter van de doelgroep maakt de reeds bestaande twijfels en vragen ten aanzien van informatiedeling met het oog op (privacy-)wetgeving dus nog complexer.

Als iemand een brief ontvangt van een soeverein hè. [...] Als een andere afdeling dat krijgt mogen ze dat niet meer zomaar met ons delen. Dus als je iets preventief wil gaan doen. Zullen we eerst dat moeten gaan regelen met z'n allen. Voordat dat überhaupt gedeeld mag worden. Dus dan zit je met de AVG. En natuurlijk willen we de AVG gewoon volgen. Dat doen we ook vanuit de casusoverleggen. [...] Maar hoe kan een collega van ons nou even aangeven van: 'jongens ik heb er een in mijn caseload, en ik wil dat graag aan jullie doorgeven. Misschien kunnen jullie hier preventief iets mee doen.' Nou nu kunnen we dus preventief nog niks. Want het is allemaal niet geregeld. Stel dat het CAK hè, dus waar de zorgverzekering binnenkomt en waar ze ook zien of iemand wel of geen zorgverzekering heeft, of de belastingdienst... Als ze daar signalen krijgen, kunnen ze eigenlijk geen contact opnemen met de gemeente en zeggen van 'jongens we hebben er een en we maken ons zorgen. We zien een enorme schuldopbouw. Kunnen jullie eens misschien iemand sturen vanuit schuldhulpverlening, buurtteam, whatever.' Dat kan nu allemaal niet. Dus eigenlijk word je veroordeeld om alleen maar het topje te doen. Waar er dus echt sprake is van een veiligheidsrisico. En kan je eigenlijk preventief niks (interview 12).

Aan de ene kant zeggen we wel: 'we moeten allemaal ontschot werken', maar we werken allemaal met een andere wettelijke grondslag. [...] En dus vindt iedereen dat we niet met elkaar mogen overleggen, maar ondertussen raken mensen letterlijk hun woning kwijt (interview 8).

Met betrekking tot informatieverzameling en -deling wordt ook gewezen op het feit dat de leefwereld en onderlinge contacten van soevereinen zich vermoedelijk grotendeels online afspelen. Een knelpunt hierbij is dat de overheid vaak geen of slecht beeld heeft bij wat er zoal online gezegd wordt. Terwijl de politie – binnen geldende wettelijke kaders – de bevoegdheid heeft om online informatie te verzamelen en te monitoren, hebben gemeenten dit niet of nauwelijks (interview 1, 9, 10, 13, 14).³² Een ander knelpunt ten aanzien van het zicht op het fenomeen en informatie-uitwisseling hierover betreft het lastige parket waarin grensregio's zich bevinden. Een gemeente in een grensregio wijst erop dat een deel van de problematiek onzichtbaar blijft wanneer soevereinen in het ene land wonen en in het andere werken (en daar eventueel belasting afdragen of verzekerd zijn), of wanneer hun kinderen in het andere land naar school gaan (interview 13).

Twee andere respondenten merken in het kader van preventie op dat brede 'weerbaarheidsprojecten' vaak gericht zijn op jongeren en eventueel hun ouders. Deze doelgroep kan - gezien de beperkte leeftijdscategorie en sociale activiteiten - relatief makkelijk benaderd worden via scholen, sportclubs en andere vrijetijdsverenigingen. Aangezien de doelgroep van soevereinen zo divers en diffuus is, is het een stuk lastiger om op eenzelfde manier (proactief) met ze in contact te komen (interview 9).

Een aantal knelpunten die door respondenten worden genoemd die niet uniek zijn voor het thema soevereinen maar hier wel vermelding verdienen, betreffen een gebrek aan capaciteit en expertise. Mede hierdoor ontstaan grote lokale en regionale verschillen in beleid en omgang. Logischerwijs hebben grotere gemeenten een groter ambtenarenapparaat tot hun beschikking waarin ook meer expertise voorhanden is ten aanzien van soevereinen (en breder anti-institutioneel gedachtegoed, radicalisering en extremisme). In kleine gemeenten is deze expertise niet voorhanden omdat er soms maar één of twee AOV'ers zijn die het gehele veiligheidsbeleid voor hun rekening moeten nemen, van onbegrepen gedrag tot ondermijning en van fysieke tot sociale veiligheid. Daarnaast vindt de ene burgemeester het belangrijk om in gesprek te blijven met zijn inwoners, waaronder soevereinen,

³² De lijn die respondenten volgen is dat beperkte, niet zijnde persoonsinformatie, mag online bekeken worden indien er sprake is van een potentiële openbare ordeverstoring.

terwijl een ander zich totaal geen zorgen lijkt te maken over het fenomeen (interview 11). In de praktijk kan dit leiden tot ongelijke behandeling.

Tot slot wordt gewezen op de veiligheidsrisico's bij soevereinen waarbij zorgen bestaan over hun geweldsbereidheid. In het vorig hoofdstuk is al stilgestaan bij het risico op doxing (waarbij gegevens van professionals online worden gezet, al dan niet vergezeld van een oproep om deze persoon aan te pakken) en voorzorgsmaatregelen die kunnen worden getroffen om het risico daarop kleiner te maken. Inmiddels is er ook een wetswijziging geweest die doxing expliciet strafbaar heeft gesteld, wat het minder omslachtig maakt om via intimidatie of bedreiging aangifte te doen.³³ Echter blijven de veiligheidsrisico's een knelpunt, zeker gezien de mogelijke impact hiervan op de werkzaamheden en het privéleven van professionals (interview 6, 10).

5.3 Dilemma's

Een dilemma dat op verschillende manieren terugkeert in interviews is het werken binnen de bestaande systemen en het volgen van de reguliere processen enerzijds versus het tonen van begrip en het leveren van maatwerk anderzijds (de systeemwereld versus de leefwereld; interview 4, 8, 10). Voorbeelden hiervan zijn in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen. Denk bijvoorbeeld aan de vrouw die geen duizend euro gemeentebelasting per jaar wil betalen maar wel zelf honderd euro per maand overmaakt voor dezelfde gemeentebelasting. Of het gesprek met een soeverein dat escaleerde in een persoonlijke bedreiging van een professional nadat eerder in het gesprek duidelijk werd dat niet tegemoet kon worden gekomen aan bepaalde wensen of vragen. Rekening houdend met het feit dat niet alles opgelost kan worden met maatwerk, wordt er wél vaak gewezen op het belang van maatwerk in individuele gevallen (interview 1, 2, 6, 8, 10, 11). De systemen of standaardprocessen die vanuit een afdeling, organisatie of samenwerkingsverband zijn ingericht (om richting te geven aan werkzaamheden) kunnen zulk maatwerk soms in de weg staan. De omgang met soevereinen – en het opbouwen en versterken van vertrouwen tussen burger en overheid in bredere zin – vraagt echter juist flexibiliteit en maatwerk. Professionals moeten de tijd en ruimte krijgen om een vertrouwensrelatie op te bouwen. Zij hebben rugdekking nodig vanuit de organisatie om snel en adequaat kleine vraagstukken en problemen voor mensen op te lossen. Dan helpt het niet wanneer stug wordt vastgehouden aan bestaande systemen en reguliere processen.

Men ervaart daarnaast een ethisch dilemma tussen de vrijheid van meningsuiting en het ingrijpen vanuit risicoperspectief. Vooropgesteld moet worden dat het niet strafbaar is een bepaald (soeverein) gedachtegoed aan te hangen. Gedrag voortkomend uit dit (soevereine) gedachtegoed hoeft vervolgens niet altijd tot problemen te leiden. Men wil dus zeker niet onnodig ingrijpen in de privésfeer van inwoners, maar men wil ook niet dat eerdere signalen – onafhankelijk van elkaar bezien wellicht weinig relevant maar samengenomen een reden tot zorg – niet serieus genomen worden waardoor problematiek verslechtert of escaleert (interview 2, 6). Zoals een respondent het treffend omschrijft: "Waar houdt informatie op en waar begint *Big Brother is watching you?*" (interview 11). Ook het informele netwerk, zoals partner of kinderen, kunnen last hebben van het soevereine gedachtegoed van hun naasten en daarom met hulpvragen komen. In welke gevallen kun je concreet iets voor hen betekenen en hoe maak je hierin een goede belangenafweging (interview 1).

Bovenstaande afweging met betrekking tot welke maatregelen in bepaalde situaties genomen kunnen of moeten worden, kan nog een ander dilemma met zich meebrengen. In sommige gevallen raakt de overheid het zicht op kinderen kwijt doordat soevereine ouders de kinderen onttrekken aan

³³ Zie: [Doxing | Privacy en persoonsgegevens | Rijksoverheid.nl](#)

het reguliere onderwijs en de reguliere zorg. Dit staat haaks op de rechten van het kind en kan reden zijn tot uithuisplaatsing. Een dergelijke maatregel heeft echter een enorme impact op zowel de ouders als het kind en kan ervoor zorgen dat de soevereine ouders zich juist bevestigd zien in hun ideologie of wereldbeeld dat de overheid hun kinderen wil hebben. Daarmee is niet gezegd dat deze ingrijpende maatregelen niet moeten worden ingezet wanneer dat noodzakelijk is in het belang van het kind, maar het is wel belangrijk om de consequenties ervan in het achterhoofd te houden (interview 14). In hetzelfde interview wordt gesproken over een casus waarbij kinderen uit huis geplaatst zijn en uiteindelijk bij de grootouders in het buitenland relatief 'off grid' wonen, maar waarbij het inmiddels goed gaat met zowel ouders als kinderen. Zulke casussen laten ook zien dat sommige mensen simpelweg doodongelukkig worden binnen het huidige systeem. In hoeverre is het dan zinvol ze daarin te willen proppen (interview 14)?

Een soortgelijk dilemma gaat over het al dan niet aanmelden van een soeverein voor een weegploeg (bijvoorbeeld ten behoeve van een persoonsgerichte aanpak). Wanneer aan deze keuze voor aanmelding al een langdurig traject vooraf is gegaan - waarbij bijvoorbeeld een wijkagent of sociaal welzijnsprofessional een relatie heeft opgebouwd - kan een dergelijke aanpak de indruk wekken dat dat wat (vertrouwelijk) tussen hen is besproken, nu wordt gebruikt om een persoon te kunnen onderbrengen in een persoonsgerichte aanpak. Dit beschadigt de concrete relatie tussen professional en burger en het vertrouwen in de overheid. In meer praktische zin kan het in dit voortraject ook lastig zijn om te bepalen 'wie de beste kaarten' heeft en dus het beste als eerste in contact kan treden met de soeverein (interview 5).

Een ander dilemma wat respondenten die gesprekken met soevereinen hebben gevoerd noemen, betreft het doen en laten tijdens een gesprek. Sommige uitingen - zoals concrete of algemene dreigingen - worden zowel vanuit persoonlijk als professioneel oogpunt afgekeurd. Daarnaast kan vanuit een persoonlijk referentiekader een professional bepaald gedrag afkeurenswaardig vinden, maar er voor kiezen om dit persoonlijk oordeel tijdens een gesprek in het midden laten om een vertrouwensband op te kunnen bouwen. Een risico hiervan is dat soevereinen gaan denken dat je als overheidsprofessional 'het licht hebt gezien' en 'wakker bent' en dit ook gaan communiceren. Ook hierbij is het dus belangrijk om tijdens een gesprek grenzen te trekken en op je eigen houding en taalgebruik te letten (hoe kom je verbaal of non-verbaal over, welke woordkeuze gebruik je, wat keur je expliciet af; interview 3). Een tweede, meer praktisch dilemma in dit kader is hoeveel tijd men in dit soort relaties investeert, ervan uitgaande dat veel soevereinen niet eenvoudig van gedachten zullen veranderen.

Het grootste dilemma voor organisaties betreft wellicht hoe om te gaan met eigen medewerkers die zich soeverein verklaren. Wederom kan hier de vraag worden gesteld wanneer het gedachtegoed of gedragingen dusdanig problematisch worden dat deze onverenigbaar zijn met een juiste en integere taakuitvoering. Zo wordt het bij de politie onverenigbaar geacht om als diender soeverein te zijn. Sommige gemeenten volgen deze lijn, anderen niet of hebben hier geen zicht op (interview 11). Een ander dilemma dat een enkele keer aan bod is gekomen is het formaliseren van beleid of analyses (al dan niet met de namen van verantwoordelijke medewerkers) met het oog op Wet Openbare Overheid-verzoeken en eventuele risico's voor doxing (interview 11).

5.4 Ondersteuningsvraagstukken

Zoals uit bovenstaande paragrafen blijkt, zijn er ondanks de grote regionale verschillen al veel (praktische) wijsheden opgedaan in de omgang met soevereinen. Desalniettemin zouden professionals graag meer richting of ondersteuning ontvangen op een aantal (beleids)vlakken. Tijdens de interviews zijn onderstaande ondersteuningsvraagstukken aan bod gekomen.

Allereerst is men op zoek naar eenduidig beleid en coördinatie vanuit de Rijksoverheid dat gericht is op de breedte van de doelgroep soevereinen. Men benadrukt dat er naar hun idee al veel door de ministeries wordt gedaan op het algemene thema van radicalisering en extremisme, maar geeft aan dat daarin meer coördinatie wenselijk zou zijn (interview 9, 13). Respondenten wijzen in dit kader vaak op het diffuse en diverse karakter van de doelgroep soevereinen en het feit dat deze doelgroep problemen kan ervaren op verschillende leefgebieden. Hierdoor zijn er potentieel veel verschillende (lokale) professionals die zich bewust dan wel onbewust bezighouden met soevereinen, maar dit wellicht niet van elkaar weten. Denk onder andere aan gemeenten, de politie, het Openbaar Ministerie, de Belastingdienst, de Reclassering, de Raad voor de Kinderbescherming, sociale welzijnsorganisaties, geestelijke gezondheidsinstellingen, verzekeraars, schuldhulpverlenende instanties en deurwaardersverenigingen. Binnen de gemeente kan dan weer onderscheid gemaakt worden tussen onder de afdelingen Sociaal Domein, Jeugd & Onderwijs, Veiligheid, Handhaving, Klantcontactcentrum, Juridische Zaken en Belastingen. Binnen deze afdelingen zullen vervolgens weer individuele functionarissen verantwoordelijk zijn voor het contact leggen en onderhouden met inwoners, het maken van analyses zoals fenomeenbeelden of het maken en afstemmen van beleid. Daarnaast bestaan er standaard overleggen (zoals de Driehoek tussen politie, gemeente en OM) of samenwerkingsverbanden (zoals het Zorg- en Veiligheidshuizen) waar dreigingen of casuïstiek met betrekking tot soevereinen besproken kunnen worden. Op dit moment is er geen duidelijk overzicht welke overheidsinstanties of organisaties een wettelijke taak hebben in het kader van soevereinen, welk Ministerie vervolgens verantwoordelijk is, wat de wettelijke taak inhoudt, welke functionarissen of professionals hieraan uitvoering geven en door middel van welke bevoegdheden. Met andere woorden: wie zijn de stakeholders op dit fenomeen in preventieve en repressieve sfeer (interview 12, 13)?

Hiermee samenhangend vraagt men zich af of er – naast de reguliere overheids- en netwerkpartners – nog andere partijen zijn die een rol zouden kunnen spelen in de preventieve sfeer en hoe die hierin betrokken zouden kunnen worden. Zo wordt onder andere geopperd dat bijvoorbeeld rechtshulpwinkels geen overheidsinstantie zijn en dus wellicht in een betere (onafhankelijke) positie zijn om wet- en regelgeving te duiden of juridisch advies te geven over mogelijke speelruimte en consequenties van verschillende gedragingen binnen het soevereine gedachtegoed (interview 12). Denk hierbij aan het op zak hebben van een 'diplomatiek' paspoort, het niet afsluiten van een zorg- of autoverzekering, of het opbouwen van schulden door het niet betalen van belastingen, boetes of andere rekeningen.

In relatie tot bovenstaand complex speelveld aan professionals en bevoegdheden zoekt men bovendien naar een helder (juridisch) kader om zowel in repressieve als preventieve sfeer (al dan niet geanonimiseerde) informatie te kunnen delen tussen afdelingen onderling en met andere overheidsinstanties. In diverse interviews komt aan bod dat men (de indruk heeft dat men) bepaalde informatie nu niet mag verzamelen of delen. Vanuit het veiligheidsdomein wordt gewezen op losstaande incidenten of bredere zorgen die op zichzelf niet voldoende ernstig zijn om informatie te mogen delen, maar waarbij wel voor escalatie wordt gevreesd (interview 2, 6, 8, 12). Dit punt hangt ook samen met het knelpunt van signalering. Wanneer professionals niet weten dat ze met soevereinen te maken (kunnen) hebben omdat ze niet op de hoogte zijn van signalen, is het moeilijk om een helder beeld van het fenomeen te krijgen. Het zou daarom voor professionals uit de verschillende taakvelden nuttig zijn om een signaleringsplan of handelingsperspectief-light te hebben om zo beter te kunnen doorvragen tijdens gesprekken (interview 11, 15). Een respondent wijst bijvoorbeeld op het getuigenverhoor bij de politie waarbij standaard een verhoorplan wordt opgesteld. Onderdeel van dit verhoorplan kunnen ook persoonsgerichte vragen zijn die ingaan op eventueel anti-institutioneel of soeverein gedachtegoed en handelen (interview 15).

Daarnaast wordt er gevraagd om extra capaciteit of financiële mogelijkheden om kennis en ervaringen breder uit te wisselen. Er wordt gesteld dat er regelmatig landelijke budgetten vrijkomen voor training van professionals, maar zelden voor bijvoorbeeld capaciteit. Juist door op dit vlak financieringsmogelijkheden te creëren kunnen reeds werkzame specialisten bij bijvoorbeeld grotere gemeenten of zorg- en veiligheidshuizen een spilfunctie binnen de bredere regio gaan vervullen en op die manier ook in de kennis- en informatiebehoefte van kleinere gemeenten en organisaties voorzien (interview 12). Ook wordt door een aantal professionals gewezen op de beperkte tijd die zij van hun opdrachtgever (bijvoorbeeld gemeente of Openbaar Ministerie) krijgen om problematiek te doorgronden, terwijl zij hier juist het beste zicht op hebben (interview 4, 6).

Bovendien hebben we in interviews verschillende concrete vragen voorbij horen komen (waarop dit onderzoek ten dele antwoord geeft), zoals: Hoe ga ik om met brieven? Hoe kom ik in contact en voer ik gesprekken met soevereinen? Wat zijn daarbij aandachtspunten? Hoe zorg ik dat ik de juiste signalen binnenkrijg? En op welke manier (bijvoorbeeld geanonimiseerd) mag ik die verwerken? Wat voor interventies kan ik op welk moment of bij welke subcategorie soevereinen inzetten? Hoe ga ik om met mensen die in complotten geloven? Wat werkt daarin wel en wat werkt niet (interview 1, 2, 7, 12, 15)?

Tot slot werd in één interview nog gewezen op de rol van de politie en het Openbaar Ministerie om de aanjagers van het soevereine gedachtegoed aan te pakken – en dan met name zij die geld verdienen aan het verkopen van pseudo-juridische documenten. Respondenten wijzen erop dat het een kwestie is van 'dweilen met de kraan open' wanneer deze aanjagers hun gang kunnen blijven gaan (interview 12). Tegelijkertijd realiseert men zich wel dat ook hier goed nagedacht moet worden over de repressieve aanpak om te voorkomen dat soevereinen in hun vijandige overheidsbeeld worden bevestigd.

6 Conclusies en aanbevelingen

Het doel van dit onderzoek was, in de woorden van het Ministerie van BZK, om “*reeds opgedane kennis en ervaringen bij (lokale) professionals te benutten voor het ondersteuningsaanbod voor lokaal bestuur en professionals*”.

De vragen die voor het onderzoek zijn geformuleerd, luiden als volgt:

- *Op welke manier gaan ambtenaren en professionals op dit moment om met mensen die zich soeverein verklaren?*
- *Hebben ze hierop al concreet handelingsperspectief ontwikkeld?*
- *Welke praktische wijsheid hebben ze hierbij opgedaan?*
- *Welke dilemma's komen ze tegen?*
- *Welke behoeften aan ondersteuning hebben de ambtenaren en professionals?*

In voorgaande inhoudelijke hoofdstukken stond de bespreking van belangrijke elementen binnen deze vragen centraal aan de hand van een literatuurstudie met enkele voorbeelden uit de media-scan en analyse van vijftien semigestructureerde (groeps)interviews. De door ons gesproken respondenten betreft hier een brede groep ambtenaren en professionals die zich op beleidsmatig vlak en in de praktijk bezighouden met het fenomeen soevereinen. Het onderzoek is niet representatief voor de omgang met soevereinen in het land, maar biedt wel enkele beleidsmatige overwegingen en concrete handvatten over hoe om te gaan met deze diverse en diffuse doelgroep. In dit laatste hoofdstuk zullen per onderzoeksvraag de centrale bevindingen worden besproken. Daarna wordt afgesloten met enkele aanbevelingen.

6.1 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Op welke manier gaan ambtenaren en professionals op dit moment om met mensen die zich soeverein verklaren?

Uit het onderzoek blijkt dat ambtenaren en professionals op dit moment niet op een eenduidige manier omgaan met mensen die zich soeverein verklaren. Onze respondenten geven aan dat ze het – gezien de vele categorieën, stromingen en gradaties – lastig vinden de doelgroep te definiëren en positioneren binnen het anti-institutionele gedachtegoed. Daarnaast vinden ze het lastig aan te geven wanneer gedrag dat voortkomt uit het soevereine gedachtegoed problematisch wordt. Over het algemeen heeft men geen tot weinig problemen heeft met autonomen die hun leven het liefst zo onafhankelijk mogelijk van de overheid vorm willen geven, zo lang dit henzelf en anderen niet schaadt en er hierbij geen wet- en regelgeving wordt overtreden. Het wordt problematisch op het moment dat soevereinen zich niet meer aan geldende wet- en regelgeving houden. Daarbij valt onder meer te denken aan het niet betalen van belastingen of verzekeringen, de rechten en belangen van kinderen verwaarlozen, het vertonen van bereidheid tot geweld of door een verdienmodel te creëren met het onjuist adviseren van andere (potentieel kwetsbare) mensen.

In het licht van de categorisering van de NCTV et al. (2024) lijken respondenten dus geen tot minder moeite te hebben met de eerste categorie, maar wel problemen te zien in de omgang met de tweede en derde categorie.³⁴

³⁴ (1) Autonomen of soevereinen die verandering voorstaan binnen het huidige systeem; (2) soevereinen die de legitimiteit en geldigheid van het huidige systeem ontkennen en zich daar aan onttrekken; (3) actief verzet tegen het huidige systeem, al dan niet met geweld.

Zowel op beleidsmatig vlak als in de praktijk is men op dit moment overal in het land bezig om beleid en handelingsperspectieven op te stellen. Grofweg vallen de beleidsmatige aspecten uiteen in (1) de formulering van beleid ten aanzien van binnenkomende brieven, (2) de bewustwording en training van professionals, (3) het maken van een informatie- of fenomeenbeeld en de benodigde informatie hiervoor, (4) de samenwerking en afstemming met interne afdelingen en externe netwerkpartners, en (5) het behandelen van casuïstiek. De praktische omgang met soevereinen heeft betrekking op het voeren van gesprekken met deze doelgroep, ofwel uit eigen initiatief, ofwel vanuit een concrete taak- of doelstelling behorende bij (de organisatie van) de professional

Hebben ambtenaren en professionals hierop al concreet handelingsperspectief ontwikkeld?

Gemeenten gaan op verschillende manieren met brieven van soevereinen om, variërend van een standaardreactie, een persoonlijke reactie per brief, tot een uitnodiging voor gesprek. Uiteraard liggen hieraan verschillende praktische overwegingen ten grondslag: Woont een afzender daadwerkelijk in de gemeente, betreft het een standaard pseudo-juridische brief zonder aanknopingspunten of lijkt er sprake te zijn van een hulp- of ondersteuningsvraag, is er voldoende capaciteit beschikbaar om een gerichte brief te sturen of een gesprek aan te gaan? Ten aanzien van de bewustwording en training van professionals zijn er gemeenten die al ruim een jaar geleden een factsheet hebben ontwikkeld en gedeeld om collega's bewust te maken van het thema soevereinen, hen attent te maken op mogelijke signalen, hen naar meld- en adviespunten leiden en hen enkele tips in de omgang geven. Andere gemeenten zijn hier recentelijk mee begonnen en worstelen nog met het geven van de juiste tips, gelet op de 'couleur locale' die nog niet altijd inzichtelijk is door een gebrekkig beeld van het fenomeen. Met betrekking tot het maken van deze informatie- of fenomeenbeelden zijn er ook grote lokale en regionale verschillen zichtbaar. De ene regio heeft ruime ervaring met het in kaart brengen van breder anti-institutioneel gedachtegoed (waaronder soevereinen) door het opzetten van netwerken van professionals, signaleringsstructuren en het faciliteren van een fenomeenanalyse. In een andere regio is recentelijk gestart met het tellen van ontvangen brieven en signalen die binnenkomen bij het Zorg- en Veiligheidshuis om zo een eerste beeld te krijgen bij de omvang van het fenomeen. De samenwerking en afstemming met interne afdelingen en externe netwerkpartners lijkt momenteel sterk te leunen op individuele personen met expertise van en affiniteit met het thema. Dit geldt in ieder geval zeker voor afstemming en samenwerking ten behoeve van beeldvorming en preventie vanuit het voorliggend sociaalmaatschappelijk veld (met het Sociaal Domein, Jeugd, Belastingen, woningcorporaties, sociale welzijnsorganisaties, scholen etc.). Ten aanzien van behandeling van casuïstiek wordt gewezen op bestaande processen ten behoeve van de persoonsgerichte aanpak via het Zorg- en Veiligheidshuis bij zwaardere gevallen en het beleggen van lichtere gevallen bij één van de netwerkpartners. De kaders voor casuïstiek zijn dus redelijk uniform, maar de keuze om signalen wel of niet aan te brengen en de keuze voor het vervolgtraject zijn vervolgens wel afhankelijk van gemeentelijke visie, beleid, capaciteit en kennis.

Welke praktische wijsheid hebben ambtenaren en professionals hierbij opgedaan?

De (praktische) wijsheden die ambtenaren en professionals bij deze ervaringen hebben opgedaan sluiten aan bij de handelingsperspectieven die ook via het LSE en ESS worden gedeeld en kunnen in het kader van dit onderzoek het beste als volgt worden samengevat:

- Het moment van omgang met soevereinen is belangrijk. Vanuit veiligheidsperspectief is dit vaak een beladen moment waarbij er al sprake is van een overtreding of bepaald problematisch gedrag. Het is echter van belang om juist ook op niet-beladen momenten laagdrempelig contact te maken met soevereinen om een open gesprek te faciliteren;
- Wees je bewust van je houding en taalgebruik. Realiseer je dat veel mensen, ook collega's, sympathie kunnen hebben voor (delen van) het soevereine gedachtegoed. Waak ervoor dat

- je mensen al in een vroeg stadium in een hokje drukt door te pas en te onpas woorden als extremisme, radicalisering en andere woorden met een negatieve connotatie te gebruiken;
- Investeer bij het maken van beleid en handelingsperspectief in een breed netwerk van partners en deel beschikbare kennis en expertise waar mogelijk. Zo hoeft niet iedere gemeente en iedere organisatie het wiel opnieuw uit te vinden;
 - Reflecteer altijd kritisch op het achterliggende doel van de omgang met soevereinen: waarom wil je in contact komen, wat is het doel van een gesprek of brief, wanneer is de omgang 'geslaagd' en wat ben je bereid daarvoor te investeren;
 - Toon begrip voor de grieven van soevereinen en probeer indien mogelijk een open gesprek met hen aan te gaan. Verzand hierbij niet in 'welles-nietes' discussies over het gedachtegoed of conflicterende wereldbeelden. Probeer waar mogelijk door te vragen om zelf een beter inzicht in het fenomeen te krijgen en wellicht een zaadje van twijfel te planten bij de betreffende persoon (bijvoorbeeld wanneer er schijnbare tegenstellingen in het verhaal sluipen);
 - Blijf tijdens het gesprek kalm en respectvol en wees duidelijk en transparant – zeker bij het maken van afspraken en uitleggen van maatregelen en interventies. Hierbij geldt: zeg wat je doet en doe wat je zegt. Soevereinen hebben een groot wantrouwen tegen de overheid, al dan niet ontstaan door eerdere nare ervaringen in de omgang met overheidsinstanties. Het is daarom van cruciaal belang dat je als professional een betrouwbare partner bent;
 - Stel duidelijke grenzen over de onderlinge omgang, zodat voor beide partijen helder is wat van elkaar verwacht mag worden en wat de consequenties zijn bij het overschrijden van die grenzen;
 - Zorg dat professionals in het veld de juiste competenties hebben, zoals inlevingsvermogen, creatief oplossingsvermogen en goede cognitieve en communicatieve vaardigheden.

Wees tegelijkertijd niet naïef met betrekking tot veiligheidsrisico's. Er bestaat – getuige de fenomenenanalyses van de Nederlandse veiligheidsdiensten en ervaringen uit interviews – ook een groep soevereinen die geweldsbereid is en waarbij doxing voorkomt. Dit kan een grote impact hebben op het uitvoeren van werkzaamheden en op het privéleven van professionals. Het is daarom van belang om als professional, maar zeker ook als organisatie, gesprekken met soevereinen voor te bereiden en enkele voorzorgsmaatregelen te nemen. Zo werden de volgende overwegingen en maatregelen genoemd:

- Bereid gesprekken met twee personen voor (heb hierbij in ieder geval aandacht voor het doel van het gesprek, te bespreken onderwerpen, persoonlijke grenzen, beschikbare informatie) en voer deze gesprekken ook met twee personen uit;
- Verzamel voorafgaand aan contact met een (geweldsbereide) soeverein – binnen de kaders van de geldende wet- en regelgeving – informatie om een risico-inschatting te kunnen maken. Dit kan worden meegenomen in de afwegingen voor de manier van benadering en omgang te kunnen maken;
- Overweeg op welke locatie je een persoon wilt spreken (overheidsgebouw met 'noodknop' of aanwezige beveiliging, in het comfort van iemands eigen huis of juist op een neutrale plaats);
- Zorg dat men de telefoon niet mee naar binnen mag nemen zodat hij of zij geen opnames kan maken;
- Gebruik aparte werktelefoons zodat telefoonnummers niet zomaar kunnen rondcirculeren;
- Parkeer de (dienst)auto uit het zicht zodat kentekens niet zomaar kunnen rondcirculeren;
- Voer het gesprek op voornaam-basis;
- Gebruik een algemeen emailadres bij correspondentie en vermeld hierbij niet je eigen achternaam;
- Overweeg om persoonlijk niet openlijk op social media te posten of online makkelijk vindbaar te zijn;
- Zorg ervoor dat je organisatie op de hoogte is van het gesprek en draag zorg voor een transparante verslaglegging;
- Wees je – ondanks alle getroffen voorzorgsmaatregelen – ervan bewust dat je alsnog opgenomen kunt worden.

Welke knelpunten en dilemma's komen ambtenaren en professionals tegen?

Door de respondenten werden diverse knelpunten en dilemma's aangestipt, zoals:

- Het inherente wantrouwen in de overheid en de rol van overheidsprofessionals: overheidsprofessionals worden gezien als onderdeel van het probleem, zij zijn immers de uitvoerders van de kwaadaardige elite en passen daarbij in het vijandsbeeld van soevereinen. Dit beeld kan de omgang zeer belemmeren. Sommige soevereinen zijn überhaupt niet bereid om te praten of staan niet open voor een uitleg van situaties die niet strookt met hun eigen wereldbeeld;
- Veiligheidsrisico's: deze worden door meerdere respondenten als knelpunt of dilemma in de omgang gezien. Hierboven zijn al enkele voorzorgsmaatregelen geschetst die professionals en organisaties kunnen overwegen. Toch wordt ook door sommigen opgemerkt dat de meeste ambtenaren of professionals niet gewend zijn om met een doelgroep te werken die een dusdanig wantrouwend en vijandig beeld van de overheid en hen persoonlijk kan hebben, dat zij de risico's kunnen onderschatten. Wanneer vervolgens namen, contact- en adresgegevens ineens online komen te staan (doxing) of er een 'claim' tegen een professional wordt ingediend, kan dit een grote impact hebben;
- Soevereinen als diffuse en diverse doelgroep: mensen binnen de soevereine beweging variëren van personen die zo veel mogelijk zelfvoorzienend en zo onafhankelijk mogelijk van de overheid willen zijn tot mensen die bereid zijn geweld te gebruiken om de overheid omver te werpen, ieder met een breed scala aan grieven, gevoelens van wantrouwen en onmacht. Dit maakt het lastig om een eenduidige visie en (praktische) definitie te hanteren, op basis waarvan vervolgens beleid en handelingsperspectief geformuleerd wordt;
- Ontbrekend, onduidelijk of ontoereikend wettelijk kader op preventief vlak: in het kader van bovenstaand knelpunt (diverse en diffuse doelgroep) hebben diverse overheids- en netwerkpartners een potentiële rol in het signaleren, voorkomen en tegengaan van problemen resulterend uit het soevereine gedachtegoed. Op dit moment is niet duidelijk wie de potentiële partners zijn, wat hun wettelijke taak is en welke bevoegdheden daarbij horen. Dit geldt des te meer in grensregio's waar soevereinen (of hun kinderen) in twee verschillende landen wonen, werken en naar school gaan;
- Informatieverzameling en -deling: ook hierover heerst veel onduidelijkheid (met name op preventief vlak). Respondenten geven aan dat ze nu slechts zicht hebben op 'het topje van de ijsberg' waarin al sprake is van complexe problematiek en vragen zich af of dit niet kan worden voorkomen door in een vroeger stadium informatie te delen met andere partners. Ook onduidelijkheid met betrekking tot de (on)mogelijkheden van het verzamelen van online informatie – waar veel soevereinen contacten onderhouden – wordt als knelpunt ervaren. Tegelijkertijd realiseert men zich dat privacy een groot goed is en dat voorzichtig moet worden omgegaan met inbreuken op de privésfeer;
- Randvoorwaarden: andere knelpunten of dilemma's die zeker niet uniek zijn voor het fenomeen soevereinen, maar toch vaak door respondenten onderstreept worden zijn een gebrek aan capaciteit, een gebrek aan kennis en expertise, de bestuurlijke wil om iets met het thema te doen, of een mogelijk gebrek aan steun of betrokkenheid vanuit de organisatie. Dit maakt onder andere dat er momenteel veel regionale en lokale verschillen zijn in de omgang met soevereinen.

Deze knelpunten kunnen verschillende ethische en praktische dilemma's tot gevolg hebben:

- Het werken in bestaande systemen en reguliere processen enerzijds versus het tonen van begrip en leveren van maatwerk anderzijds (systeemwereld versus leefwereld). Vaak wordt er vanuit de organisatie bepaald welke budgetten er zijn voor bepaalde problematiek, welke processen gevolgd moeten worden en welke prioritering er vanuit afdelingen wordt aangebracht. De omgang met soevereinen – en het opbouwen en versterken van vertrouwen tussen burger en overheid in bredere zin – vraagt echter juist flexibiliteit en maatwerk. Professionals moeten de tijd en ruimte krijgen om een vertrouwensrelatie op te bouwen. Zij hebben rugdekking nodig vanuit de organisatie om snel en adequaat kleine vraagstukken en problemen voor mensen op te lossen. Dan helpt het niet wanneer stug wordt vastgehouden aan bestaande systemen en reguliere processen.

- Het dilemma van de vrijheid van meningsuiting en versus het ingrijpen vanuit risicoperspectief. Men wil niet onnodig ingrijpen in de privésfeer van inwoners, maar men wil ook niet dat eerdere signalen – onafhankelijk van elkaar bezien wellicht weinig relevant maar samengenomen een reden tot zorg – niet serieus genomen worden waardoor problematiek verslechtert of zelfs escaleert;
- Het wel of niet nemen van (ingrijpende) maatregelen die juist kunnen leiden tot een verdere versterking of bekrachtiging van het vijandige beeld van de overheid (denk aan uithuiszettingen of uithuisplaatsingen van kinderen). Soms is het lastig hierin tot een goede belangenafweging te komen;
- Het al dan niet aanmelden van een persoon voor de weegploeg. In het geval er aan de voorkant door professionals is geïnvesteerd in de relatie en vertrouwen, kan dit teniet worden gedaan door de formalisatie van een aanpak;
- Het doen en laten tijdens een (open) gesprek met soevereinen. Soms is het lastig – verbaal en non-verbaal – een goede balans te vinden tussen het faciliteren van het gesprek en wederzijds vertrouwen enerzijds en het wekken van onbedoelde verwachtingen anderzijds;
- Het omgaan met medewerkers binnen de eigen organisatie die het soevereine gedachtegoed aanhangen of hier sympathie voor hebben. Het kan lastig zijn om te bepalen wanneer het gedachtegoed of gedragingen dusdanig problematisch worden dat deze onverenigbaar zijn met een juiste en integere taakuitvoering.

Welke behoeften aan ondersteuning hebben de ambtenaren en professionals?

Ambtenaren en professionals hebben diverse ondersteuningsvragen genoemd:

- Eenduidig beleid en coördinatie vanuit de Rijksoverheid dat gericht is op de breedte van de doelgroep soevereinen. Gezien het diffuse en diverse karakter van de doelgroep zijn er potentieel veel verschillende (lokale) professionals die zich bezighouden met soevereinen. Op dit moment is er geen duidelijk overzicht welke overheidsinstanties of organisaties een wettelijke taak hebben in het kader van soevereinen, welk ministerie vervolgens verantwoordelijk is, wat de wettelijke taak inhoudt, welke functionarissen of professionals hieraan uitvoering geven en door middel van welke bevoegdheden. Met andere woorden: wie zijn de stakeholders die betrokken zijn bij dit fenomeen in preventieve en repressieve sfeer?
- Een verkenning van andere dan de reguliere overheidspartners die wellicht een rol zouden kunnen spelen in de preventieve sfeer. Gelet op de prominente plaats van pseudojuridische argumentatie bijvoorbeeld rechtshulpwinkels.
- Een helder (juridisch) kader om in de repressieve en preventieve sfeer informatie te kunnen delen tussen interne afdelingen en met andere overheidsinstanties.
- Extra capaciteit of financiële mogelijkheden om kennis en ervaringen breder uit te wisselen, zodat beter in de kennis- en informatiebehoefte van kleinere gemeenten en organisaties kan worden voorzien en regionale verschillen kleiner worden.
- Het aanpakken van aanjagers door de politie en het Openbaar Ministerie. Wanneer aanjagers (en dan met name zij die aan het gedachtegoed verdienen of aanzetten tot geweld) niet voldoende worden aangepakt, blijft het volgens enkele respondenten 'dweilen met de kraan open'.
- Tot slot kwamen enkele concrete vragen voorbij, zoals: Hoe ga ik om met brieven? Hoe kom ik in contact en voer ik gesprekken met soevereinen? Wat zijn daarbij aandachtspunten? Hoe zorg ik dat ik de juiste signalen binnenkrijg? En op welke manier (bijvoorbeeld geanonimiseerd) mag ik die verwerken? Wat voor interventies kan ik op welk moment of bij welke subcategorie soevereinen inzetten? Hoe ga ik om met mensen die in complotten geloven? Wat werkt daarin wel en wat werkt niet?

6.2 Aanbevelingen

Uit bovenstaande inzichten kunnen een drietal aanbevelingen voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties worden geformuleerd die vervolgens uiteenvallen in een aantal mogelijke actiepunten.

Als eerste blijkt uit dit onderzoek dat er al veel gebeurt op lokaal niveau. Gemeenten formuleren beleid en maken factsheets voor collega's in het werkveld ten behoeve van bewustwording en signalering van en omgang met soevereinen. Zij organiseren themabijeenkomsten en trainingen en zetten (provinciale) werkgroepen op ten behoeve van kennis- en ervaringsuitwisseling. Zij voeren zelf onderzoek en analyses uit of laten dit door een externe partij doen om de doelgroep beter in beeld te krijgen. Dit onderzoek heeft geprobeerd enkele eerste inzichten in de omgang met soevereinen breed beschikbaar te maken, maar het is ons inziens nog beter om de professionals *zelf* beter met elkaar in verbinding te brengen.

De eerste aanbeveling luidt dan ook: faciliteer in een netwerk van lokale professionals die zich bezighouden met soevereinen (of wellicht breder: anti-institutioneel gedachtegoed) ten behoeve van uitwisseling van kennis, expertise en ervaringen op dit thema. Inventariseer of er eventueel ook andere dan de reguliere partijen zijn die een mogelijke rol kunnen spelen en betrek hen bij deze kennisuitwisseling. Zo werd in interviews gewezen op rechtshulpwinkels die geen overheidsinstantie zijn en dus wellicht in een betere (onafhankelijke) positie zijn om wet- en regelgeving te duiden of juridisch advies te geven over mogelijke speelruimte en consequenties van verschillende gedragingen binnen het soevereine gedachtegoed. Of denk aan de deurwaardersverenigingen die vooral in de media genoemd worden als beroepsgroep die vaak in contact treden met soevereinen. Voorzie daarnaast in een expertpool die snel op specifieke vragen van gemeenten kan inspringen of hen naar andere organisaties met expertise op dit thema kan begeleiden.

Vanuit de literatuur, media en interviews wordt gewezen op een brede voedingsbodem die er in de samenleving lijkt te bestaan voor wantrouwen tegen de overheid en als gevolg hiervan het mogelijk omarmen van anti-institutioneel of soeverein gedachtegoed. Ambtenaren en professionals realiseren zich dat de overheid stug en rigide kan zijn in haar doen en laten. Zij begrijpen goed dat dit ertoe kan leiden dat mensen hierover ontevreden zijn of in toenemende mate wantrouwend worden ten aanzien van de overheid. Daarmee raakt het thema soevereinen ook aan andere (sociaal-maatschappelijke) thema's als polarisatie en maatschappelijke onrust.

Een tweede aanbeveling ziet daarom op een heldere positionering van het thema soevereinen binnen het beleid van het Ministerie van BZK. Heb oog voor maatschappelijke ontwikkelingen die deze thema's beïnvloeden en zorg dat je als ministerie ook snel kunt inspelen op specifieke vragen uit het werkveld. Investeer in meer reflectie bij ambtenaren en professionals over hoe hun handelen ingrijpt in het leven van burgers – in dit geval soevereinen. Denk in dit kader ook aan de samenwerking met mensen die uit het soevereine gedachtegoed gestapt zijn en nu anderen waarschuwen voor de gevaren van bijvoorbeeld het niet betalen van rekeningen (zie hiervoor paragraaf 2.6). Deze mensen kunnen wellicht een uniek inzicht geven in hun eigen beweegredenen om 'in' en 'uit' te stappen en de overheid helpen om beter in contact te komen met soevereinen. Inventariseer ook – met het oog op het ervaren dilemma van de systeemwereld versus leefwereld – hoe deze dilemma's in praktijk vorm krijgen. In interviews is herhaaldelijk gewezen op het belang van maatwerk: wat is er voor professionals nodig (bijvoorbeeld aan competenties, aan tijd, rugdekking vanuit de organisatie) om dat maatwerk te kunnen leveren?

Zoals reeds besproken zijn er diverse landelijke en lokale professionals die zich vanuit verschillende werkvelden en invalshoeken bezighouden met het thema soevereinen. Momenteel wordt het thema vooral vanuit veiligheidsperspectief benaderd: de bestaande fenomeenstudies richten zich met name op veiligheidsaspecten en ook de respondenten die wij gesproken hebben komen als 'aangewezen persoon' binnen de gemeente veelal uit het veiligheidsdomein. Er bestaan veel zorgen over (mogelijke) problematiek van soevereinen op verschillende leefgebieden. Tegelijkertijd bestaat er – afgezien van een scala aan uitingsvormen – op dit moment geen concreet inzicht in wat deze problematiek behelst en hoe de problematiek op één leefgebied invloed kan hebben op andere leefgebieden. Ook is niet bekend hoe dit al dan niet invloed heeft op veiligheidsaspecten die wel al

(beperkt) in kaart zijn gebracht. Er bestaat dus ook geen helder beeld van welke interventies er voor de verschillende categorieën van soevereinen zijn, of in welke stadia van omgang of op welke leefgebieden deze mogelijk zijn.

Een derde aanbeveling ziet daarom op het coördineren van beleid tussen de verschillende verantwoordelijke ministeries en het gezamenlijk faciliteren van lokale professionals. Welke visie bestaat er bij de verschillende ministeries op het thema soevereinen en hoe wordt dit in beleid en uitvoering vervat? Met betrekking tot dit beleid en de uitvoering daarvan kan vervolgens worden gedacht aan het faciliteren van de stakeholdersanalyse die uit de ondersteuningsvragen afkomstig is. Dit kan gemeenten helpen in het identificeren van mogelijke partners met een (wettelijke) taak op dit thema. Ook een analyse van (1) het soort informatie dat bij deze stakeholders beschikbaar is, (2) of, en (3) zo ja op welke manier deze gedeeld kan worden tussen overheidsinstanties zou kunnen helpen bij zowel het beter in kaart brengen van het fenomeen als de praktische uitvoering van beleid. Zeker in de preventieve sfeer zijn dergelijke analyses gewenst. In het kader van de preventieve sfeer kan ook gedacht worden aan een 'handelingsperspectief-light', waarbij er aandacht is voor het signaleren en laagdrempelig preventief interveniëren. Met betrekking tot het verbinden van het repressieve en preventieve werkveld kan worden gedacht aan een nauwere samenwerking met betrekking tot de aanjagers van het soevereine gedachtegoed. Hoe zorgen repressieve professionals ervoor dat aanjagers van het gedachtegoed – vooral zij die hier een verdienmodel van maken – worden aangepakt zodat het aan de preventieve kant geen kwestie is van 'dweilen met de kraan open' en hoe kunnen de preventieve professionals ervoor zorgen dat de boodschap van de aanjagers minder goed resoneert bij een grote groep burgers.

6.3 Beperkingen en toekomstig onderzoek

Dit onderzoek betreft een brede eerste verkenning en inventarisatie van ervaringen, wijsheden, knelpunten, dilemma's en ondersteuningsvragen van lokale professionals over de omgang met soevereinen. Zoals eerder besproken, is er een brede groep professionals die op uiteenlopende wijze en vanuit verschillende invalshoeken te maken kan hebben met soevereinen. Wij hebben geprobeerd de ervaringen van lokale professionals in het zorg-, welzijn- en veiligheidsdomein zo goed mogelijk in kaart te brengen, maar realiseren ons dat dit overzicht niet uitputtend is en dat er elders op lokaal niveau wellicht nog andere ervaringen, initiatieven en wijsheden zijn opgedaan die nog niet zijn belicht in dit onderzoek. Daarnaast moet erop worden gewezen dat dit onderzoek met name ervaringen bevat van *lokale* ambtenaren en professionals in het zorg-, welzijn- en veiligheidsdomein. Dit betekent dat veel andere organisaties en professionals die óók te maken hebben met soevereinen, geen onderdeel uitmaken van dit onderzoek, zoals bijvoorbeeld (niet limitatief): de Belastingdienst, regionale belastingkantoren, deurwaarders, verzekeraars, het Openbaar Ministerie, de Raad voor de Kinderbescherming, de GGZ, de Kiesraad, Veilig Thuis, de Onderwijsinspectie, en banken. Het zou interessant zijn om bij volgend onderzoek juist te focussen op deze landelijke organisaties en de uitwerking van het gevoerde beleid binnen deze organisaties op lokaal niveau. Een stakeholderanalyse zou in dit kader behulpzaam zijn, alsook het schetsen van juridische kaders voor (lokale) samenwerking en informatie-uitwisseling.

6.4 Tot besluit

Samenvattend blijkt uit dit onderzoek dat er op lokaal niveau al veel werk wordt verzet om beleid te formuleren en de omgang met soevereinen te faciliteren. Tegelijkertijd blijven lokale professionals worstelen met de vraag hoe om te gaan met soevereinen. Op basis van deze eerste inzichten in ervaringen, wijsheden, knelpunten en dilemma's kan worden gesteld dat de soevereine beweging een zeer breed spectrum van personen uit diverse stromingen en met verschillende grieven beslaat. De aanpak van diverse crises en schandalen in recente jaren – met name de aanpak van de

coronacrisis – lijkt een katalysator te zijn geweest voor de ontevredenheid, polarisatie en wantrouwen in de overheid, met als gevolg een groeiende soevereine beweging. Het aanhangen van het soevereine gedachtegoed is niet per definitie problematisch. Bepaalde gedragingen voortkomend uit het soevereine gedachtegoed kunnen daarentegen wel leiden tot problemen op verschillende leefgebieden. De bevindingen uit dit onderzoek laten zien dat de overheid vooralsnog niet is ingericht op het gezamenlijk benaderen en oplossen van deze problemen. Aanvullend (praktijkgericht) onderzoek zou kunnen ondersteunen bij het inzichtelijk maken van de stakeholders, wettelijke kaders en het verder uitdiepen van handelingsperspectieven. Een belangrijke les is om op individueel vlak met soevereinen goed professioneel contact te krijgen en onderhouden. Wees een betrouwbare partner, wijs niet alleen met de vinger maar probeer de onderliggende grieven te begrijpen zonder het soevereine gedachtegoed te normaliseren.

7 Bijlagen

Bijlage 1) Codeerschema media-scan

Codegroep	Code
Gemeente	[open]
Definitie	Autonomen
	Soevereinen
	Buitenlandse autonomen/soevereinen
	Geschiedenis autonomen/soevereinen
Omvang	[open]
Voedingsbodem	Grievan
	Overtuiging
Uitingsvormen	Thuisonderwijs
	Verdienmodel
	Intrekken machtiging bestuur
	Niet betalen rekeningen
	Diplomatiek paspoort
	Ambassadebord
	Trustfonds
	Demonstraties
	Terugsturen stempas
	Prepgedrag
	Individuele voorbeelden
	Geweldsbereidheid
Geweld	
Wapens	
Gevolgen	Schulden
	Opeenstapeling problemen
	Gezichtsverlies
Omgang/aanpak soevereinen	Omgangsvorm
	Gesprek
	Online
	Beleid/aanpak
	Strafrechtelijk onderzoek

Bijlage 2) Semigestructureerde topiclijst interviews

Onderwerp	Mogelijke vragen	Reflectie
Introductie onderzoeker / onderzoek	Korte introductie onderzoeker Korte introductie onderzoek Indien nog geen toestemmingsformulier ingevuld: deze voorleggen en invullen. Ook audio-opname expliciet bevragen en indien akkoord aanzetten.	
Introductie / achtergrond respondent	Huidige functie Achtergrond (opleiding & loopbaan)	
Definitie	Wat verstaat u onder soevereine en/of autonome burgers? Verschillen en overeenkomsten tussen soevereinen en autonomen, waar blijkt dat uit?	Vooraf wie zij als soeverein of autonoom beschouwen en waarom (groep/individuen hoeft zichzelf niet zo te zien)
Omvang	Heeft u enig idee hoeveel soevereine en/of autonome burgers er in uw gemeente wonen? / Wat is het beeld van de gemeente? Waaruit blijkt dat (bijv. brieven, andere zaken)?	
Uitingsvormen	Welk gedrag uiten soevereine en/of autonome burgers in uw gemeente? (bijv. pseudo-juridische brieven, kinderen van school halen, ambassadebordjes, uitschrijven BRP, hypotheek/huur/belastingen/verzekeringen/gas water)	Antwoorden zullen afhankelijk zijn van expertise/vakgebied van respondent; ter volledigheid kan nagevraagd worden of men de andere

	elektriciteit niet betalen, bedreigingen of intimidaties uiten, prominente online/offline aanwezigheid etc.) Hoe ga je hiermee om? Wat werkt?	uitingsvormen ook heeft ervaren.
Beleid vanuit organisatie of afdeling	Is er vanuit de organisatie / afdeling bepaalde kennis over soevereine en/of autonome burgers en hoe met deze burgers om te gaan die gedeeld wordt? (bijv. richtlijn, factsheet, awareness sessie) Is er vanuit de organisatie / afdeling bepaald beleid over hoe om te gaan met soevereine en/of autonome burgers (bijv. soevereinen extra ondersteuning bieden, in gesprek gaan, afzijdig/ter kennisname, versus 'aanpakken'). Wat houdt dit in? Hoe is dit tot stand gekomen?	Focus op thema's: Welzijn, zorg & onderwijs; Ondermijning democratische rechtsstaat; Wetsovertreding & veiligheid
Eigen ervaringen omgang	Hoe verloopt de omgang met soevereine en/of autonome burgers (hoe gedragen zij zich/stellen zij zich op/verandert dit naar verloop van tijd en zo ja hoe) Hoe reageert u daarop / hoe gaat u daarmee om? Wat werkt goed in de omgang met soevereinen? Evt: Wat werkt niet goed in de omgang met soevereinen? Welke knelpunten of dilemma's komt u tegen in de omgang met deze burgers? Hebben uw ervaringen nog tot bepaalde nieuwe inzichten geleid over hoe om te gaan met deze burgers? Eventueel: Wat doet dit met u (bijv. gevoel van onveiligheid of juist begrip/empathie)?	Focus op: Wijsheden Kenniss Dilemma's Handelingsperspectief
Wensen/behoeften	Wat heeft ú als professional nodig in de omgang met soevereinen Wat zou u van andere professionals willen/kunnen leren? Waar zou uw organisatie mee gebaat zijn in de omgang met soevereine en/of autonome burgers? Wie of wat is er voor nodig om dat te bereiken?	
Samenwerking	Vindt er samenwerking plaats met andere afdelingen, organisaties of gemeenten? Zo ja, in welke gevallen of situaties? Zo ja, hoe verloopt die samenwerking? Wat loopt er goed/minder goed? Zo nee, waarom niet?	
Overig	Heeft u nog iets gemist tijdens dit interview dat u nog graag wilt bespreken?	
Afsluiting	Dank voor uw medewerking Interview wordt uitgewerkt in een verslag. Wilt u dit graag ontvangen? Zijn er nog personen waarvan u denkt dat het zinvol is om hen te interviewen i.h.k.v. dit onderzoek?	Eigen observaties v/h gesprek kort samenvatten; Wat zouden respondenten aan kennis/ervaring aan anderen willen meegeven en waar hebben zij zelf behoefte aan

Bijlage 3) Codeerschema interviews

Codegroep	Code
Respondent	Functie [open] Organisatie [open] Regio [open]
Definitie	Soevereinen Autonomen Anti-institutioneel gedachtegoed Complotdenkers Wanneer problematisch Verschillen definities Overeenkomsten definities Grievens
Omvang	Cijfermatige omvang

	<p>Signalen over omvang</p> <p>Signalen spreiding</p> <p>Samenstelling van doelgroep</p>
Uitingsvormen	<p>Zelfvoorzienend zijn</p> <p>Geen aanspraak maken op gemeentelijke voorzieningen (jeugdwet, uitkeringen, Wmo)</p> <p>Kinderen van school halen/thuisonderwijs</p> <p>Brieven</p> <p>Uitschrijven BRP</p> <p>Ambassadebord aan huis</p> <p>'Diplomatiek' paspoort</p> <p>Niet betalen belastingen</p> <p>Niet betalen boetes</p> <p>Niet betalen G/W/E</p> <p>Niet betalen huur/hypotheek</p> <p>Niet betalen verzekeringen</p> <p>Schulden</p> <p>Doxing (online zetten gegevens ambtenaren)</p> <p>Bedreiging/intimidatie</p> <p>Eigenrichting</p> <p>Sheriffs</p> <p>Claims</p> <p>Geweld</p> <p>Wapens in bezit</p> <p>Zendingsdrang</p> <p>Juridisch advies</p> <p>Online aanwezigheid</p> <p>Fysieke samenkomst</p>
Omgang	<p>Moment van omgang</p> <p>Concrete persoonlijke situaties/voorbeelden omgang</p> <p>Via-via situaties/voorbeelden omgang</p> <p>Verwachtingen</p> <p>Vorbereiding</p> <p>Open gesprek</p> <p>Eerlijk/transparant zijn</p> <p>Begrip tonen</p> <p>Gezamenlijk belang</p> <p>Afspraken maken</p> <p>Helpen en ondersteunen</p> <p>Maatregel/interventie uitleggen</p> <p>Grenzen stellen</p> <p>Brief terugsturen</p> <p>Creatief oplossingsvermogen</p> <p>Informeel netwerk</p> <p>Uithuisplaatsing</p> <p>Zaadje twijfel planten</p> <p>Verhaal weerleggen</p>
Reflectie omgang	<p>Gedrag soevereinen tijdens omgang</p> <p>Reactie op gedrag soevereinen</p> <p>Reactie op omgang met soevereinen</p> <p>Opedane kennis/nieuwe inzichten</p> <p>Hoe refereren naar groep</p> <p>Maatwerk</p> <p>Signaal/link samenleving</p> <p>Voorzorgsmaatregelen</p> <p>Ervaren knelpunten</p> <p>Ervaren dilemma's</p> <p>Impact werk</p> <p>Impact privé</p> <p>Wat werkt</p> <p>Wat werkt niet</p>

Beleid	Richtlijnen of factsheets Awareness sessies Vast aanspreekpunt/expert Inhoud beleid/aanpak Totstandkoming beleid/aanpak
Ondersteuningsvraagstukken/ Behoeften	Ondersteuningsvraagstukken in omgang Ondersteuningsvraagstukken professional Ondersteuningsvraagstukken organisatie Verantwoordelijke organisatie ondersteuningsvraagstukken
Samenwerking	Samenwerking intern Samenwerking extern Beoordeling samenwerking

8 Geraadpleegde literatuur

- Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde. (2023). *Koester de democratie!: Een dringende oproep om de democratische rechtsorde weer voor iederéén te laten werken*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/11/02/eindrapport-koester-de-democratie-een-dringende-oproep-om-de-democratische-rechtsorde-weer-voor-iedereen-te-laten-werken>
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. (2022). *Jaarverslag 2021*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. <https://www.aivd.nl/documenten/jaarverslagen/2022/04/28/aivd-jaarverslag-2021>
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. (2023a). *Jaarverslag 2022*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. <https://www.aivd.nl/documenten/jaarverslagen/2023/04/17/aivd-jaarverslag-2022>
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. (2023b). *Anti-institutioneel extremisme in Nederland: een ernstige bedreiging voor de democratische rechtsorde?* Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/documenten/publicaties/2023/05/25/anti-institutioneel-extremisme-in-nederland-een-ernstige-dreiging-voor-de-democratische-rechtsorde>
- ANNE. (2024). *Geen eenduidig antwoord: Hoe je als gemeente kunt omgaan met brieven met daarin soeverein gedachtegoed*. Gemeente Súdwest-Fryslân.
- Bundesamt für Verfassungsschutz. (n.d.). "Reichsbürger" and "Selbstverwalter." https://www.verfassungsschutz.de/EN/about-us/bundesamt-fuer-verfassungsschutz/bundesamt-fuer-verfassungsschutz_node.html
- Campbell, J.E. (2016). *Polarized: Making sense of a divided America*. Princeton University Press.
- Carlin, R.E., Singer M.M., & Zeichmester, E.J. (2015). *The Latin American Voter; Pursuing representation and accountability in challenging contexts*. University of Michigan Press.
- De Boer, L. (2024). Soevereinen en autonomen in recht en rechtspraak. *Nederlands Juristenblad*, 5, 254–315.
- Department of Homeland Security. (2015). *Sovereign citizen extremist ideology will drive violence at home, during travel, and at government facilities*. <https://info.publicintelligence.net/DHS-SovereignCitizenIdeology.pdf>
- Expertise-unit Sociale Stabiliteit. (2022). Infoblad bijeenkomst 1 Leernetwerk polarisatie voor gemeenten: dilemma's en uitdagingen uit de lokale praktijk. [Infoblad bijeenkomst 1 leernetwerk polarisatie voor gemeenten: 'Dilemma's en uitdagingen uit de lokale praktijk' | Publicatie | Socialestabiliteit](#)
- Fiebig, V., & Koehler, D. (2022). Uncharted Territory: Towards an evidence-based criminology of Sovereign Citizens through a systematic literature review. *Perspectives on Terrorism*, 16(6), 34–48. <https://doi.org/10.2307/27185090>

- Geurkink, B., & Miltenburg, E. (2023). *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2023/05/24/somber-over-de-samenleving>
- Hennink, M., Hutter, I., & Bailey, A. (2011). *Qualitative Research Methods*. Sage Publications.
- Hodge, E. (2019). The sovereign ascendant: financial collapse, status anxiety and the rebirth of the sovereign citizen movement. *Frontiers in Sociology*, 4(76).
<https://doi.org/10.3389/fsoc.2019.00076>
- Hofmann, D. C. (2020). Breaking Free: A socio-historical analysis of the Canadian Freeman-on-the-Land movement. In J. Littlewood, L. L. Dawson, & S. K. Thompson (Eds.), *Terrorism and Counterterrorism in Canada* (pp. 77–100). University of Toronto Press.
- Landelijk Steunpunt Extremisme. (2021). Samenzweringen: Herkennen en omgaan met problematisch gedrag. [Handreiking samenzweringen | Landelijk Steunpunt Extremisme](#)
- Landelijk Steunpunt Extremisme. (2021). Handreiking Een wereld van verschil: de rol van wereldbeelden in de omgang met extremisme. [Handreiking de rol van wereldbeelden in de omgang met extremisme | Landelijk Steunpunt Extremisme](#)
- Nationaal Coördinator Terrorismedebat en Veiligheid, Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, & Nationale Politie. (2024). *Met de rug naar de samenleving: Een analyse van de soevereinenbeweging in Nederland*. Ministerie van Justitie en Veiligheid en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/04/09/tk-bijlage-24401640-fenomeenanalyse-soevereinen>
- Sarteschi, C. M. (2021). Sovereign citizens. A narrative review with implications of violence towards law enforcement. *Aggression and Violent Behavior*, 60.
<https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101509>
- Schaper, J., & Hartman, C. (2023). *Sceptische visies in het coronadebat: Lessen uit een mixed methods-onderzoek naar coronasceptis*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2023/06/23/hoofdrapport-sceptische-visies-in-het-coronadebat#:~:text=Met%20de%20publicatie%20Sceptische%20visies,over%20corona%20de%20pandemie%20beleefden>
- Southern Poverty Law Center. (n.d.-a). *Sovereign citizens movement*.
<https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/ideology/sovereign-citizens-movement>
- Southern Poverty Law Center. (n.d.-b). *Moorish sovereign citizens*.
<https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/moorish-sovereign-citizens>
- Steenvoorden, E. H. (2016). *Social Pessimism: A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Sociaal en Cultureel Planbureau en Universiteit van Amsterdam.
<https://dare.uva.nl/search?identifier=55b3375d-b928-467e-bf72-822da544ce36>
- Van Buuren, J. (2023). Breaking (with) the system: exodus as resistance? *Perspectives on Terrorism*, 17(1), 88–102.
- Van Dam, A. (2023). Talking with radical conspiracy theory believers, using 'LEAP' as a conversational technique. *Mental Health*, issue September 2023.

- Van der Vijver, K., Devroe, E., Lodewijk Gunther Moor, Janssen, J., Ponsaers, P., & Van Stokkom, B. (2017). Eigenrichting en rechtshandhaving door burgers. Een overzicht van dimensies, vormen en praktijken. *Cahiers Politiestudies*, 2(43).
- Weir, J. P. (2015). Sovereign citizens: A reasoned response to madness. *Lewis & Clark Law Review*, 19(3), 829–870.

Media berichtgeving

- Algemeen Dagblad. (2023, 24 juni). Groeiende groep soevereinen betaalt rekeningen niet meer en eist 1,5 miljoen van de Belastingdienst.
- Algemeen Dagblad. (2023, 18 oktober). Belasting betalen? Hoeft helemaal niet, zegt 'jurist'.
- Algemeen Dagblad. (2023, 21 november). Niet vreemd dat er in ons land een groep ontstaat die geen belasting wil betalen.
- Dagblad de Limburger. (2023, 28 oktober). Ik word autonoom!
- Dagblad van het Noorden. (2023, 22 juli). Droom van deze Nederlanders om 'autonoom' te leven spat vaak uiteen: 'Ze zitten tot de nek in de schulden'.
- De Gelderlander. (2023, 20 december). Ook Tilburg kent zeker tientallen zelfverklaarde autonomen: 'Alle post van de gemeente komt terug'.
- De Stentor. (2023, 22 april). Geen belasting, premies of kenteken: duizenden Nederlanders leven het liefst in een parallelle wereld.
- De Stentor. (2023, 5 oktober). John is autonoom en doet niet meer mee: 'Waar haalt u het recht vandaag dat ik belasting moet betalen?'.
- De Twentsche Courant Tubantia. (2023, 29 juli). Schulden in plaats van gouden bergen.
- De Volkskrant. (2023, 16 augustus). 'Autonome' burgers erkennen het gezag van de overheid niet. Maar daar heeft de overheid geen boodschap aan.
- De Volkskrant. (2023, 11 september). Vijf jaar geëist tegen 'soevereine burger' die semiautomatische wapens wilde kopen: 'Ik zat in een tunnel'.
- De Volkskrant. (2023, 20 oktober). Rechtszaal als 'theater van afgehaakten'.
- Metro. (2023, 31 augustus). Deurwaarder vertelt bij Humberto over 'autonomen': 'Willen geen deel uitmaken van samenleving, grondwet geldt niet'.
- Nederlands Dagblad. (2023, 4 augustus). Autonomen willen zelf bepalen waar ze aan meebetalen.
- NRC. (2023, 20 december). De 'autonomen' van Youri Plate blijven ook na zijn arrestatie in hem geloven.
- PZC. (2023, 31 oktober). 'Ik ben uw burger niet': gemeenten hebben handen vol aan 'autonomen' die niet willen betalen.
- Trouw. (2023, 1 december). 'Nederland bestaat niet!' Over de worsteling met de autonome burger.

Dr. Kim Geurtjens
Senior onderzoeker

Sven van den Hurk
Student-onderzoeker

Charlot Lugtigheid
Docent-onderzoeker

Dr. Suzanne Bouma
Senior onderzoeker

Dr. Désiré Palmén
Docent-onderzoeker

Dr. Julien van Ostaaijen
Lector Recht & Veiligheid

NEEM CONTACT MET ONS OP

T: 088 525 8380

E: secretariaatvenv@avans.nl